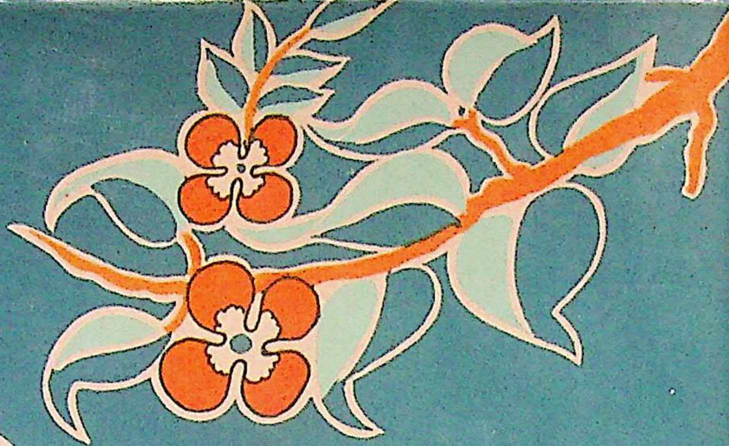

को वै रसः

कुलपतेः डॉ. मण्डनमिश्रस्य प्रस्तावनया समलङ्कृतः

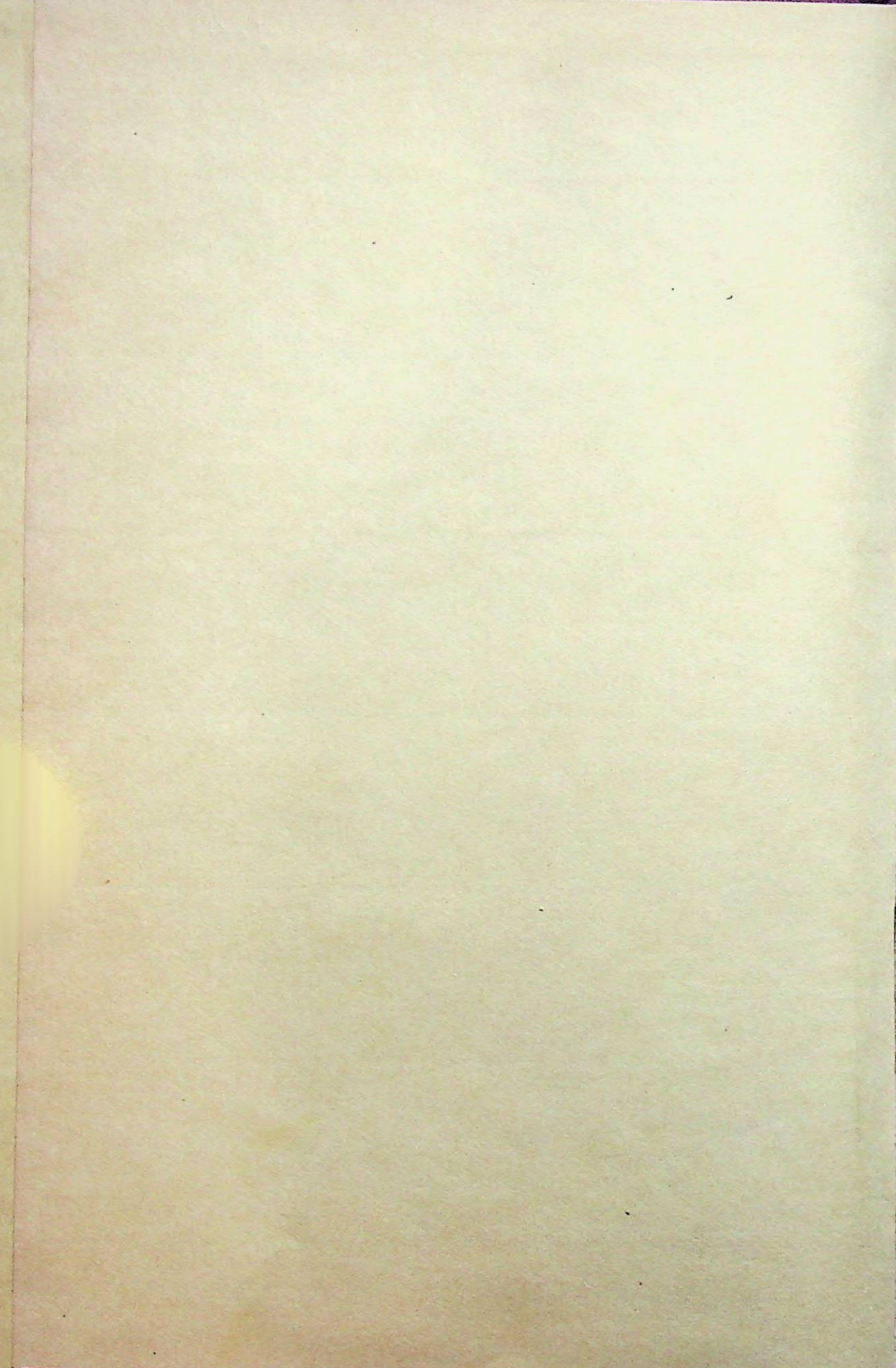
प्रणेता

आचार्यश्री-पी. रामचन्द्रुडुः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

वाराणसी

ĀCĀRYA BADARĪNĀTHAŚUKLA-SMṚTI-
GRANTHAMĀLĀ

[Vol. 4]

KO VAI RASAḤ

BY

PROF. P. RĀMACANDRUḌU

Ex- Professor, Department of Sanskrit

Osmania University, Hyderabad

FOREWORD BY

DR. MANDAN MISHRA

VICE-CHANCELLOR

V A R A N A S I

1997

Research Publication Supervisor—
Director, Research Institute,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.

Published by—
Dr. Harish Chandra Mani Tripathi
Publication Officer,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.

Available at—
Sales Department,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002

First Edition— 500 Copies
Price—Rs. 90.00

Printed by—
Ratna Printing Works
B 21/42A, Kamachha, Varanasi-221 010

आचार्यबदरीनाथशुक्लस्मृति-ग्रन्थमाला

[चतुर्थं पुष्पम्]

को वै रसः

कुलपतेः डॉ. मण्डनमिश्रस्य प्रस्तावनया समलङ्कृतः

प्रणेता सम्पादकश्च

आचार्यश्री- पी. रामचन्द्रुडुः

आचार्यचरः, संस्कृतविभागस्य

उस्मानियाविश्वविद्यालये

हैदराबादः

वाराणस्याम्

२०५३ तमे वैक्रमाब्दे   १९१८ तमे शकाब्दे   १९९७ तमे खैस्ताब्दे

अनुसन्धानप्रकाशनपर्यवेक्षकः –
निदेशकः, अनुसन्धानसंस्थानस्य
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालये
वाराणसी ।

प्रकाशकः –
डॉ. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी
प्रकाशनाधिकारी,
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य
वाराणसी-२२१ ००२.

प्राप्तिस्थानम् –
विक्रय-विभागः,
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य
वाराणसी-२२१ ००२.

प्रथमं संस्करणम्– ५०० प्रतिरूपाणि
मूल्यम्–९०.०० रूप्यकाणि

मुद्रकः –
रत्ना प्रिंटिंग वर्क्स
बी २१/४२ ए., कमच्छा, वाराणसी-२२१ ०१०

प्रस्तावना

विश्वविद्यालयस्यास्य स्वनामधन्यानां विद्वद्धौरेयाणां कीर्तिशेषाणामाचार्याणां पूर्वकुलपतीनां च **श्रीबदरीनाथशुक्ल**महोदयानां स्मृतौ समायोजिताया व्याख्यानमालायाश्चतुर्थं पुष्पं 'को वै रसः' इति नाम्ना विश्वविद्यालयेन प्रकाश्यते । व्याख्यानमालायामस्यां मनीषिप्रवरैः प्राच्य- पाश्चात्त्यविद्याविशेषज्ञैः प्रो. पी. रामचन्द्रुडुमहोदयैः – **१. अद्वैतं भामतीप्रस्थानं च, २. श्रीमदप्पय्यदीक्षितस्य न्यायरक्षामणिः, ३. रसविमर्शः, ४. कालिदासस्य पुनः पुनरुक्तयः**–इति भाषणचतुष्टयं तत्रभवतां कुलपतिचराणां श्रद्धेयानां **प्रो. वि. वेङ्कटाचलम्**महोदयानामाध्यक्ष्ये तेषामेव निमन्त्रणमधिकृत्य प्रदत्तम्, तदिदं प्रकाशनं तेषामेव चतुर्णां भाषणानां सङ्ग्रहः ।

विषयाणामियं विविधता वस्तुत एकत्र शुक्लमहोदयानां वैदुष्यप्रसरं स्मारयति, अपरत्र च वक्तृमहोदयानां **प्रो. पी. रामचन्द्रुडु**महाशयानां प्राचीनाचार्यवद् विभिन्नशास्त्राणां बहुज्ञतां प्रदर्शयति । एकत्र अद्वैतं न्यायरक्षामणिश्चेति वेदान्तविषये विवरणम्, अपरत्र रसविमर्शः, कालिदासस्य साहित्यिकं वैभवमधिकृत्य प्रदत्तानीमानि व्याख्यानानि तेषां विभिन्नशास्त्रज्ञानविषयतायाः प्रत्यक्षाणि निदर्शनानि । सम्प्रत्येकस्यापि शास्त्रस्य विशेषज्ञानां प्रतिदिनं न्यूनता परिदृश्यते, का नाम कथा बहुशास्त्रविज्ञतायाः । इदं हि वैशिष्ट्यमस्य व्याख्यानमालायाः, तच्च सर्वथाऽभिनन्दनीयम् ।

अद्वैतं नाम नवनीतमस्य राष्ट्रस्य विदुषां चिन्तनस्य । भगवान् शङ्कराचार्योऽद्वैतमतस्य सर्वोत्तमाचार्यत्वेनैव विश्वस्मिन् जगति समादृतः । विभिन्ना भाष्यकारा व्याख्यानकाराश्च तत्प्रतिपादितानां सिद्धान्तानां व्याख्यानेन आत्मानमलङ्कुर्वन् । तेषु ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्यां भामतीं व्यरचयत् श्रीवाचस्पतिमिश्रः । परिपूर्णेयं व्याख्या वेदान्तसूत्राणां व्याख्याने सर्वथा समर्था । स्वयं वाचस्पतिमिश्रः समुद्घोषयति भामत्याम्–

"यदिदं मया प्रतिपादितं न तत्र काप्यपूर्वता अपि तु श्रीशङ्करभगवत्पादस्यैव तत्सर्वमवदानम्" ।

इदं वाचस्पतिमिश्रस्य विनयातिशयं प्रकटयति । लेखेऽस्मिन् **'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः'** इत्यादीनि विधिवाक्यान्यपि मीमांसा-वेदान्तदृशा विवेचितानि, जीवेश्वरस्वरूपं ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारमविद्याञ्चाधिकृत्य शास्त्रीया विचाराः सुस्पष्टं निरूपिताः । सेयं प्रस्तुतिर्भामतीप्रस्थानविषये विदुषां दृष्टिं समाकर्षयिष्यतीत्यत्र नास्ति सन्देहः ।

द्वितीयव्याख्याने **"श्रीमदप्पय्यदीक्षितस्य न्यायरक्षामणिः"** इति विषयमधिकृत्य अप्पय्यदीक्षितस्य शास्त्रक्षेत्रेऽवदानं संक्षेपेण वर्णितम्, तस्य च सकलशास्त्रपारदर्शित्वमुपस्थापितम् ।

सोऽयमप्पय्यदीक्षितोऽद्वैतविद्यायाः सुप्रसिद्ध आचार्य आसीत् । असौ समुद्घोषितवान् यद् भगवतश्चन्द्रमौलीश्वरस्यानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासनाऽऽविर्भवति । अतः सोऽयमासीद्भगवतः शिवस्यानन्योपासकः । अस्य च वैदुष्यं तस्या एवोपासनायाः प्रतिफलम् ।

अयं हि न्यायरक्षामणिर्ब्रह्मसूत्राणां प्रथमाध्यायस्य शङ्करभगवत्पादभाष्यानुसारिव्याख्यानम् । अत्र च विशिष्टाद्वैतिनां मतानि खण्डितानि । उपनिषदर्थनिर्णायकतयाऽस्यास्ति विशिष्टं महत्त्वम् । अलङ्कारशास्त्रेऽपि वेदान्तेऽनुप्रवेशं वर्णयित्वा श्रीमान् व्याख्यातामहोदयः प्रो. पी. रामचन्द्रुडुमहाशयोऽप्पय्यदीक्षितस्य व्यापकं वैदुष्यं प्रकाशितवानिति सर्वथा प्रशंसनीयम् ।

तृतीये व्याख्याने **"रसविमर्शः"** इति विषयमधिकृत्य साहित्यशास्त्रस्य विविधानामाचार्याणां मतानि सम्यक् संस्थापितानि । सोऽयं रसः परब्रह्मस्वरूपत्वेनोपवर्णितः । **'रसो वै सः'** इत्याद्युपनिषद्वाक्ये रसस्य परब्रह्मस्वरूपत्वं सम्पोषितम् । रसस्योत्पत्तिविषये सर्वेषां रसानामानन्दरूपतायाश्च शास्त्रीयं तत्त्वं निरूपितम् । रसनिष्पत्तिविषय आनन्दवर्धनस्य, अभिनवगुप्तस्य च सिद्धान्ताः प्रदर्शिताः । करुणरसस्य महत्त्वं सोदाहरणं विवेचयता लेखकेन भवभूतेरुदाहरणेऽस्यापि रसस्यानन्दमयत्वं संसाधितम् । अस्मिन् हि लेखे तत्रभवतामाचार्यश्रीरामचन्द्रुडुमहोदयानां व्यापकस्य वैदुष्यस्यानुपमं दर्शनं प्राप्तुं शक्यते ।

चतुर्थे चरमे च व्याख्याने **"कालिदासस्य पुनः पुनरुक्तयः"** इति शीर्षकेण बहून्युदाहरणानि प्रस्तूय स्वकीयं कालिदासपाण्डित्यं संस्थापितम्,

अस्यां गभीरायां व्याख्यानमालायाञ्च माधुर्यसञ्चारः कृतः । अयं हि विशिष्टं महत्त्वमस्या व्याख्यानमालायाः ।

व्याख्याता आचार्यश्रीरामचन्द्रुडुमहोदयो व्याकरणशास्त्रस्य वेदान्तस्यालङ्कारशास्त्रस्य च सर्वसम्मतो विद्वान् समादृतश्च संस्कृतजगतः । एते हि प्राच्यपाश्चात्त्योभयविधपरम्पराविशेषज्ञा उस्मानियाविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागस्याचार्यपदं संस्कृताकादम्या निदेशकपदञ्चालङ्कुर्वन्, महामहिमशालिना भारतराष्ट्रपतिना १९८७ तमे खैस्ताब्दे विंशतिसहस्ररूप्यकपरिमितवार्षिकमानदेयेन सह सम्मानप्रमाणपत्रप्रदानेन सम्मानिताः, साहित्याकादम्या उत्तरप्रदेश-संस्कृतसंस्थानस्यैकलक्षरूप्यकात्मक- **विश्व-संस्कृत-भारती**-पुरस्कारेण सुसम्मानिताः, प्रायशश्चत्वारिंशतां संस्कृत-तेलुगु-ग्रन्थानां लेखका अनुवादका सम्पादकाश्च वर्तन्ते । भारतशासनेन, आन्ध्रप्रदेशशासनेन, विश्वविद्यालयानुदानायोगेन, विविधविश्वविद्यालयानां विविधसमितीनां मानितसदस्यत्वेन सम्मानितैः संस्कृतजगतो गौरवभूतैः, एकत्र लेखनम्, अपरत्र सम्पादनं तथा चाध्यापन-भाषणादिकौशलैः सर्वस्मिन्नपि राष्ट्रे एतैः संस्थापितः स्वकीयः कीर्तिस्तम्भः समस्तानामपि संस्कृतानुरागिणां विदुषाञ्च कृते मार्गदर्शकः ।

एषा हि व्याख्यानमाला तेषां वैदुष्यस्य संक्षिप्तप्रतीकभूता । अस्याः प्रकाशनप्रसङ्गेऽहम् **आचार्यश्री-पी. रामचन्द्रुडु**महोदयेभ्यः सम्मानाञ्जलिम्, विश्वविद्यालयस्यास्य प्रकाशनाधिकारिणे **डॉ. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठिने**, ग्रन्थस्यास्य मुद्रकाय रत्नामुद्रणालयसञ्चालकाय **श्रीविपुलशङ्करपण्ड्या**-महोदयाय च धन्यवादान् समर्पयन् प्रकाशनमिमं संस्कृतजगते समुपहरामि ।

वाराणसी
वसन्तपञ्चमी,
वि. सं. २०५३

मण्डनमिश्रः
कुलपतिः
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

विषयानुक्रमणिका

आचार्यश्री-पी. रामचन्द्रुडुप्रणीतः

को वै रसः

स्व. आचार्यबदरीनाथशुक्लव्याख्यानमालायाः

चतुर्थं पुष्पम्

अद्वैतं भामतीप्रस्थानं च

तत्रभवन्तः श्रीशङ्करभगवत्पादा उपनिषद्-ब्रह्मसूत्रभगवद्गीतानां भाष्य-नाम्ना प्रसिद्धा विस्तृता व्याख्या विरच्य अप्रकम्प्यं महान्तम् अद्वैतसिद्धान्त-प्रासादं निर्ममुः, यस्याग्रमधिरूढा मुमुक्षवोऽनन्यतोलभ्यं वाचामगोचरम् आनन्दं निर्विशन्ति । महतोऽस्य प्रासादस्य शारीरकमीमांसावेदान्तमीमांसा-शास्त्राद्यपरनामधेयं ब्रह्मसूत्रभाष्यं प्रधान आधारस्तम्भः । ब्रह्मसूत्रभाष्यस्य चास्य नैका व्याख्याः, उपव्याख्यानानि च निरमीयन्त तत्तत्कालेषु विद्वद्वरेण्यैः । पद्मपादाचार्यविरचिता पञ्चपादिका, वाचस्पतिमिश्रविरचिता भामती च ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्यासु उन्नतं स्थानमलङ्कुरुतः । पञ्चपादिका अद्य केवलं चतुस्सूत्रीभाष्यस्यैवोपलभ्यते । पञ्चपादिकाया व्याख्या विवरणाख्या प्रकाशात्मना विरचिता प्रस्थानस्यैकस्य मूलमभवद् यस्यैव प्रथितिर्विवरणप्रस्थानमिति । 'तत्त्वदीपन'प्रभृतयो विवरणस्य नैका उपव्याख्याः प्रसिद्धा एव । द्वितीयस्य प्रस्थानस्य प्रवर्तयिता तत्रभवान् वाचस्पतिमिश्रो ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यं भामत्याख्यया व्याख्यया अलञ्चकार । त्रयोदशशताब्दीसम्बद्धेन अमलानन्दयतिना विरचिता कल्पतरुनाम्नी भामतीव्याख्या, तस्याश्च श्रीमता अप्पय्यदीक्षितेन्द्रेण विरचिता परिमल-व्याख्या च विदुषां परिचिते एव । सप्तदशशताब्दीयो लक्ष्मीनृसिंहः कल्पतरोरेवान्यां व्याख्याम् आभोगाख्यां न्यबध्नात् । ऋजुप्रकाशिका, भामतीतिलकम्, भामतीविलास इत्याद्या अपि व्याख्यास्तैस्तैः पण्डितै-र्विरचिता दृश्यन्ते । एवं व्याख्योपव्याख्याभिः समुपबृंहिते पञ्चपादिका-भामतीव्याख्ये श्रीमद्भिः शङ्करभगवत्पादैः प्रतिपादितम् अद्वैतसिद्धान्तं संभाव्यमानतत्तदाशङ्कानिराकरणपूर्वकं सोपपत्ति च सुदृढं स्थापयतः । पञ्चपादिकाप्रस्थानं स्वगभीराशयविवृतिरूपस्य विवरणस्यैव नाम्ना विवरणप्रस्थानमिति पण्डितलोके प्रथामगात् ।

श्रीमद्भिः शङ्करभगवत्पादैः सिद्धान्ततया स्थापितस्य औपनिषदस्य अद्वैततत्त्वस्य विषये न केषामपि अर्वाचीनानां व्याख्यातृणाम् आचार्याणां

विप्रतिपत्तिः । अतिसूक्ष्ममिमद्वैततत्त्वं विनेयबुद्धिमध्यारोपयितुं प्रकल्पितेषु प्रक्रियाविशेषेष्वेव ते विप्रतिपद्यन्ते । सर्वेऽप्येते प्रक्रियाविशेषाः काश्चित् श्रुतीः, भाष्येषु तत्र तत्र भगवत्पादानां विभिन्ना उक्तीः, तदनुसारेण च स्वयं कल्पिता युक्तीश्चावलम्ब्य प्रवृत्ता इति सर्वेषामप्येषां यथारुचि प्रामाण्य-मङ्गीक्रियते विद्वद्भिर्यावन्न भवेद् व्याघातः प्रधानस्याद्वैतसिद्धान्तस्य । अत एवोक्तं श्रीमता अप्पय्यदीक्षितेन्द्रेण सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहस्य प्रारम्भे–

"अधिगतभिदा पूर्वाचार्यानुपेत्य सहस्रधा
सरिदिव महीभेदान् सम्प्राप्य शौरिपदोद्गता ।
जयति भगवत्पादश्रीमन्मुखाम्बुजनिर्गता
जननहरणे सूक्तिर्ब्रह्माद्वयैकपरायणा" ॥ इति ।
"प्राचीनैर्व्यवहारसिद्धविषयेष्वात्मैक्यसिद्धौ परं
सन्नह्यद्भिरनादरात् सरणयो नानाविधा दर्शिताः" ॥ इति च ।

"पारमार्थिकाद्वैतज्ञानप्राप्तिरेव मुमुक्षूणां प्रधानं लक्ष्यम् । तदवाप्तये च भ्रान्तिकल्पितानां जगज्जीवेश्वराणां विषये या याः कल्पना उपयुज्येरन् ताः सर्वा अपि ग्राह्या एव, सर्वा अपि ताः कल्पना अव्यवस्थिताः" इति प्रत्यपादि श्रीसुरेश्वचार्यैर्बृहदारण्यकभाष्यवार्त्तिके–

"यया यया भवेत्पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि ।
सा सैव प्रक्रियेह स्यात् साध्वी सा चानवस्थिता" ॥ इति ।

वैयाकरणा अपि शब्दव्युत्पत्तिविषय एतमेव पन्थानम् अनुसरन्ति । अखण्डं किल वाक्यमेव पारमार्थिकम्, तद्बोधितो वाक्यार्थश्च, तत्प्रतीत्यु-पायतयोपयुज्यमानः पद-प्रकृति-प्रत्ययादिविभागः पुरुषबुद्धिमात्रकल्पितः, अतश्चासत्य इत्यभिप्रयन्ति वैयकरणाः । यथाह भर्तृहरिः –

"शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते ।
अनागमविकल्पा तु स्वयं विद्योपतिष्ठते" ॥
"उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः ।
असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते" ॥

(वा. प. २।२३३-२३४) इति ।

अतश्च तत्तद्व्याख्यानिर्मातृणामद्वैताचार्याणामवच्छेदवादप्रतिबिम्बवादादयः सुन्दोपसुन्दन्यायेन परस्परं व्याहता इति केषाञ्चिद् वादो मनोरथमात्रम् ।

भामत्या रचयिता तत्रभवान् वाचस्पतिमिश्रो नवमशताब्द्याः पूर्वार्धे मिथिलादेशमलञ्चकार । सर्वतन्त्रस्वतन्त्रोऽयं मिश्रमहोदयः प्रायः सर्वेष्वपि दर्शनेषु प्रामाणिकान् ग्रन्थान् निर्मिमाय, तेषां ग्रन्थानां नामानि यथा–

१. **न्यायकणिका**–मण्डनमिश्रकृतेर्विधिविवेकस्य व्याख्या ।
२. **तत्त्वसमीक्षा**–मण्डनमिश्रस्यैव कृतेर्ब्रह्मसिद्धेर्व्याख्या (अलभ्या) ।
३. **तत्त्वबिन्दुः** – भाट्टमताश्रयः प्रकरणग्रन्थः (कल्पतरुः) ।
४. **न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका**–उद्योतकरस्य न्यायवार्तिकस्य टीका ।
५. **न्यायसूचीनिबन्धः** ।
६. **सांख्यतत्त्वकौमुदी**–सांख्यकारिकाव्याख्यारूपा ।
७. **तत्त्ववैशारदी**–व्यास(योग)भाष्यव्याख्या ।

एवं मननतरितीर्णसकलशास्त्रार्णवो वाचस्पतिमिश्रो निरन्तरशास्त्रार्थचिन्तनोपलब्धशेमुषीपरिपाकविशेषे वयसि ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्यां भामतीं निरमादिति अभ्यूहितुं शक्यते, यतो भामत्या अन्ते तेषां ग्रन्थानां नामानि स निरदिक्षत्–

"यन्न्यायकणिकातत्त्वसमीक्षातत्त्वबिन्दुभिः ।
यन्न्यायसांख्ययोगानां वेदान्तानां निबन्धनैः ॥
समचैषं महत्पुण्यं तत्फलं पुष्कलं मया ।
समर्पितमथैतेन प्रीयतां परमेश्वरः" ॥ इति ।

सर्वाङ्गपरिपूर्णेयं भामतीव्याख्या अस्माकं सौभाग्यवशेन सम्पूर्णा लभ्यते । "श्रीशङ्करभगवत्पादैः प्रतिपादिता एव विषया मया विभज्य प्रदर्श्यन्ते, न पुनः कोऽप्यपूर्वः प्रतिपाद्यते" इत्यात्मनो विनयातिशयं सूचयन्निवायं महादर्शनिकः स्वकृताया भामत्याः "शङ्करभगवत्पादभाष्यविभागः", "भगवत्पादभाष्यविभागः", "शारीरकभाष्यविभागः" इत्यादिना 'विभाग' इति नाम अकरोत्, न पुनः 'व्याख्या' इति । तत्तत्पादान्तगतासु पुष्पिकासु

इदमेव नामोपलभ्यते, प्रारम्भे चेदमेवाभिधानमस्या व्याख्यायाः सूचितम्–

"नत्वा विशुद्धविज्ञानं शङ्करं लोकशङ्करम् ।
भाष्यं प्रसन्नगम्भीरं तत्प्रणीतं विभज्यते" ॥ इति ।

अथाद्य व्याख्याया अस्याः स्वतन्त्रप्रस्थानताहेतून् कांश्चिद्विषयान् विवरीतुम् उद्युज्यतेऽस्मिन् लघुनिबन्धे ।

१.**"स्वाध्यायोऽध्येतव्यः"** इति श्रुत्या सर्वस्याप्यधिकारिणः स्वाध्यायाध्ययनं विधीयते । स्वाध्यायमधीयानस्य च "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इत्यादिश्रुतिवाक्यानि श्रुतिगोचरीभवन्ति । वाक्येष्वेतेषु तव्यप्रत्ययान्तपदानां श्रवणाद् विधिवाक्यता एषां निश्चीयते; परन्तु अत्र श्रूयमाणः श्रवणविधिः अपूर्वविधिर्वा, नियमविधिर्वा परिसंख्याविधिर्वा इति संशयः, वेदान्तश्रवणस्य आत्मज्ञानसाधनतायाः प्रमाणान्तरेणाविदितत्वात्, इदंप्रथमतया अनेनैव वाक्येन तदवगतेः अपूर्वविधिरेवायमिति मन्यन्ते अनुभूतिस्वरूपाचार्यादयः । विवरणकारादयः पुनः अस्य नियमविधितामङ्गीकुर्वन्ति । किञ्चिद् वस्तु स्थलूतया पश्यन् कश्चित् पुरुषः "किमत्रत्यं वैशिष्ट्यं भवानद्राक्षीत्?" इति केनापि पृष्टः स्वां दृष्टिमेव पुनः सावधानं तस्मिन् वस्तुनि प्रसार्य तद्गतं विशेषं गृह्णाति । एवमेव अध्ययनविधिचोदितः स्वाध्यायाध्ययनं कुर्वाणः, अहंप्रत्ययगोचरस्य जीवस्य निर्विशेषब्रह्मरूपताम् आपाततो जानन् प्रेक्षावान् तत् तत्त्वं सम्यग् बोद्धुं मानसमात्मनः अधिकं समवधातुं प्रयतेत । तदा तादृशस्य पुरुषस्य वेदान्तश्रवणमेव नैव आवश्यकं भवेदिति तस्य पाक्षिक्येव प्राप्तिर्भवेत् । अतो वेदान्तवाक्यश्रवणद्वारैव आत्मज्ञानसंपादने प्रयतनीयम् इति नियमार्थानीमानि विधिवाक्यानीति तेषामाशयः । तत्रापि शाब्दपरोक्षज्ञानाय श्रवणस्य, शाब्दापरोक्षज्ञानाय मनननिदिध्यासनयोश्च नियमविधिरिति केचित् । शाब्दपरोक्षज्ञानाय श्रवणस्य मानसापरोक्षज्ञानाय मनननिदिध्यासनयोश्च नियमविधिरित्यन्ये । त्रयाणामपि श्रवणमनननिदिध्यासनानां मानसापरोक्षज्ञानायैव नियमविधिरिति परे । एवं नियमविधिताङ्गीकर्तृष्वपि मतभेदा दृश्यन्ते । वेदान्तश्रवणप्रवृत्तानामपि तदा तदा कार्यान्तर-

व्यापृतिः संभाव्यते, तन्निवारणायैव श्रवणादिविधीनां प्रवृत्तिरिति परिसंख्याविधितामेषाम् अङ्गीकुर्वन्ति नैष्कर्म्यसिद्धिकारादयः ।

विधिवाक्यवदाभासमानानामपि "श्रोतव्यः..." इत्यादिवाक्यानां वस्तुतो विषयवैमुख्यसंपादनायैव प्रवृत्तिः, अतो न तेषां विधित्वम् । अत एवोक्तं भगवत्पादैः समन्वयाधिकरणे–

"किमर्थानि तर्हि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादीनि वचनानि विधिच्छायानि ? साधारणप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूमः" इति । अतश्च नैषां वाक्यानां विधिवाक्यत्वमित्यभिप्रैति वाचस्पतिमिश्रः । वेदान्तश्रवणं हि नाम वेदान्ततात्पर्यविचारः । वेदान्ततात्पर्यविषये भ्रान्तिसंशयादीनामपाकरणमेव प्रयोजनमस्य श्रवणस्य । श्रवणेनावगतस्य तत्त्वस्य पुनः पुनः चिन्तनं मननम् । तत्त्वविषये भ्रान्तेर्विनाशनमेवास्य प्रयोजनम् । औपनिषदतत्त्वस्य पुनः पुनरविच्छिन्ना भावना निदिध्यासनम् । पारमार्थिकतत्त्वविरुद्धानां भावानाम् अपाकरणमेवास्य प्रयोजनम् । एवं निरन्तरकृतनिदिध्यासनः साधकः कालक्रमेण आत्मसाक्षात्कारं लभत इति प्रतिपादितं श्रीमता वाचस्पतिमिश्रेण–

"चतस्रः प्रतिपत्तयो ब्रह्मणि; प्रथमा तावदुपनिषद्वाक्यश्रवणमात्राद् भवति यां किलाचक्षते श्रवणमिति । द्वितीया मीमांसासहिता तस्मादेवोपनिषद्वाक्याद्यामाचक्षते मननमिति । तृतीया चिन्तासन्ततिमयी, यामाचक्षते निदिध्यासनमिति । चतुर्थी साक्षात्कारवती वृत्तिरूपा" । (भामती–३।४।२६)

न केवलमात्मतत्त्वस्य, लौकिकानामपि विषयाणां स्पष्टज्ञानरूपे साक्षात्कारे श्रवणादीनां साधनत्वं सर्वविदितमेव, अत एव पद-पदार्थसंबन्धज्ञः सर्वोऽपि विनैव प्रेरणां श्रवणमननादौ प्रवृत्तो दृश्यते । तस्माल्लोकसिद्ध एवायं विषयोऽनूद्यते श्रोतव्यः, मन्तव्य इत्यादिभिः । न पुनरपूर्वतया किञ्चिद्विधीयत इति स्पष्टं प्रतिपाद्यते तत्रभवता वाचस्पतिमिश्रेण–

"अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासस्यैव स्वगोचरसाक्षात्कारफलत्वेन लोकसिद्धत्वात् सकलदुःखविनिर्मुक्तैकचैतन्यात्मकोऽह-

मित्यपरोक्षानुभवस्यापि श्रवणाद्यभ्याससाधनत्वेनानुमानात्तदर्थानि श्रवणादीनि दृष्टार्थानि भवन्ति । न च दृष्टार्थत्वे सत्यदृष्टकल्पनं युक्तम्" ।

(भामती–४।१।२)

अनुवादवाक्यानामपि प्रवृत्त्युन्मुखीकरणतां विशदयति वाचस्पतिमिश्रमहोदयः समन्वयाधिकरणे–

"अन्यतः प्राप्ता एव हि श्रवणादयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनूद्यन्ते । न चानुवादोऽप्यप्रयोजनः, प्रवृत्तिविशेषकरत्वात् । तथा हि– तत्तदिष्टानिष्टविषयेप्साजिहासापहृतहृदयतया बहिर्मुखो न प्रत्यगात्मनि समाधातुमर्हति । आत्मश्रवणादिविधिसरूपैस्तु वचनैर्मनसो विषयस्रोतः खिलीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोत उद्घाट्यत इति प्रवृत्तिविशेषकरता अनुवादानामस्तीति सप्रयोजनतया स्वध्यायविध्यधीनग्रहणत्वम् उपपद्यते" ।

(भामती, समन्वयाधिकरणम्, पृ. १३०)

तदेवं निष्कृष्टोऽयमाशयो मिश्रमहोदयस्य– "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति विधिवाक्येन चोदितो वेदाध्ययनप्रवृत्तः शब्दार्थज्ञानसंपन्नः पुरुषस्तत्र तत्रोपनिषत्सूपलभ्यमानानि आत्मतत्त्वविषयकानि वाक्यान्यप्यधीते । ततश्च तदर्थसाक्षात्कारार्थं स्वयमेव प्रवर्तत इति न तत्प्रवृत्तौ विधिवाक्यानामपेक्षा । विना पुरुषयत्नं न हि विधिवाक्यशतेनापि किमप्यस्ति प्रयोजनम् । अतश्च नैव "श्रोतव्यः" इत्यादीनां विधिवाक्यताङ्गीकारावश्यकता इति । तदुक्तम्–

"न चास्यात्मज्ञानविधिं विना वेदान्तार्थब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवति । मौलिकस्य स्वाध्यायाध्ययनविधेरेव विवक्षितार्थतया सकलस्य वेदराशेः फलवदर्थावबोधनपरतामासादयतो विद्यमानत्वात् । अन्यथा कर्मविधिवाक्यान्यपि विध्यन्तरमपेक्षेरन् इति । न च चिन्तासाक्षात्कारयोर्विधिरिति तत्त्वसमीक्षायामस्माभिरुपपादितम्" ।

२. श्रवणमनननिदिध्यासनेषु कस्य वा ज्ञानोत्पादने प्राधान्यं कयोर्वा सहकारित्वमिति विषयेऽपि मतभेदो दृश्यते । श्रवणमेव प्रधानम्, मनननिदिध्यासने पुनः सहकारिणी इति विवरणकारोऽभ्युपगच्छति; परन्तु वाचस्पतिमिश्रः –

"तस्यापि (विद्योदयस्य) श्रवणमननपूर्वकोपासनाजनितसंस्कारादेव चेतसो भावात्" ।(भामती, समन्वयाधिकरणम्, पृ. ११४)

इति वदन् निदिध्यासनस्य प्राधान्यं, श्रवणमननयोस्तत्सहकारितां चाङ्गीकरोति ।

३. ब्रह्मप्राप्तेः कर्मापि साधनमिति ज्ञायते– "तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामुने" इत्यादिभिः पुराणवचनैः; परन्तु "नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यादिश्रुतिवचनैर्ब्रह्मप्राप्तेर्ज्ञानैकसाध्यताप्रतिपादनात् कर्मणां परम्परयैव ब्रह्मप्राप्त्युपायता अङ्गीकर्तव्या । किं कर्मभिः ज्ञानं जायते अथवा ज्ञानेच्छामात्रम् इति विचिकित्सायाम्–"तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन" इति श्रुत्या यज्ञादीनां कर्मणां विविदिषासाधनत्वमेव, न पुनः वेदनसाधनत्वम् इत्यभिप्रैति मिश्रमहोदयः । पूर्वोदाहृते वाक्ये यज्ञादीनां सन्वाच्यया इच्छयैवान्वयः, न पुनः प्रकृत्यर्थेन ज्ञानेन, प्रकृत्यर्थात् प्रत्ययार्थस्य प्रधानत्वात् । अतश्च यज्ञादयो ज्ञानेच्छामेव जनयन्ति, ज्ञानस्य पुनः शमदमादय एव साधनम् इति प्रतिपाद्यते वाचस्पतिमिश्रेण–

"उत्पत्तौ ज्ञानस्य कर्मापेक्षा विद्यते विविदिषोत्पत्तिद्वारा । 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इति श्रुतेः" ।(भामती-३।४।२६)

एवं च ज्ञानस्य शमदमादयः अन्तरङ्गसाधनानि कर्माणि च बहिरङ्ग-साधनानीति मिश्रमहोदयः सूचयति । अत्र च–

"तत्राप्येवं विदिति विद्यासंयोगात् प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमदमादीनि, विविदिषासंयोगात्तु बाह्यतराणि यज्ञादीनीति विवेक्तव्यम्" इति सर्वापेक्षाधिकरणगतानि श्रीशङ्करभगवत्पादानां वचनानि प्रमाणम् ।

अयमेवाशयोऽन्यत्रापि स्पष्टीकृतो वाचस्पतिमिश्रेण–

"इह तु सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनि-युञ्जानः..." (भामती–३।४।३४) इति ।

"आरादुपकारकत्वात् कर्मणां यज्ञादीनाम् । तथा हि तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन नित्यस्वाध्यायेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति, वेदितुमिच्छन्ति, न तु विदन्ति । वस्तुतः प्रधानस्यापि वेदनस्य प्रकृत्यर्थतया शब्दतो गुणत्वात्, इच्छायाश्च प्रत्ययार्थतया प्राधान्यात्, प्रधानेन च कार्यसंप्रत्ययात्" ।

(भामती, जिज्ञासाधिकरणम्, पृ. ६१)

यज्ञादीनामपि ज्ञानसाधनता अङ्गीक्रियते विवरणकारादिभिः।

४. आत्मनः अपरोक्षं ज्ञानं किं शब्दादेव जायते उत मनसः ? इत्यत्र मतभेदो दृश्यते भामती-विवरणप्रस्थानयोः। 'अहं सुखी', 'अहं दुःखी' इत्यादिरूपो भ्रान्तिमूलकः सुख-दुःखसाक्षात्कारो दृश्यते जीवस्य। तादृशं ज्ञानं ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारेणैवापनोदयितुं शक्यं न पुनः ब्रह्मात्मैक्य-परोक्षज्ञानेन। गुडमाधुर्यनिश्चयज्ञानवतोऽपि हि पित्तोपहतरसनेन्द्रियस्य पुरुषस्य गुडं तिक्ततयैव भासेत यावन्नास्य मधुरतासाक्षात्कारो भवेत्। एवं ब्रह्मात्मैक्यशाब्दपरोक्षज्ञानवतोऽपि पुंसः सुखित्वदुःखित्वादिरूपः अध्यासो नैवापगच्छेद् यावन्नायं मनोवृत्तिरूपं ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारं लभेत। निःसंशयस्य वाक्यार्थस्य पुनः पुनरनुसंधानात्मना भावनया लब्धपरिपाके अन्तःकरणे, दूरीकृतेषु त्वंपदार्थसंबद्धेषु उपाधिषु ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्काररूपा काचिद्वृत्तिर्जायते। अतो मन एव अपरोक्षज्ञानजनकमिति प्रतिपादयति वाचस्पतिमिश्रः –

"न चैष साक्षात्कारो मीमांसासहितस्यापि शब्दस्य प्रमाणस्य फलम्, अपि तु प्रत्यक्षस्य, तस्यैव तत्फलत्वनिर्णयात्। अन्यथा कुटजबीजादपि वटाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात्। तस्मान्निर्विचिकित्सवाक्यार्थभावनापरिपाकसहितमन्तः-करणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थतामनुभावय-तीति युक्तम्"। (भामती, जिज्ञासाधिकरणम्, पृ. ५७)

वाचस्पतिमिश्रेणाङ्गीकृतस्य ब्रह्मात्मैक्यमानसिकसाक्षात्कारस्य मूलम् "अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्" (३।२।२४) इति ब्रह्मसूत्रमेव। इयमेव च शास्त्रदृष्टिरिति प्रतिपादयति कल्पतरुकारो विमलानन्दः –

"अपि संराधने सूत्राच्छास्त्रार्थध्यानजा प्रमा।
शास्त्रदृष्टिर्मता तां तु वेत्ति वाचस्पतिः परः" ॥ (१।१।२८)

विषये चास्मिन् मण्डनमिश्रमनुसरति वाचस्पतिमिश्र इति प्रतीयते। उक्तं हि मण्डनमिश्रेण ब्रह्मसिद्धौ–

"ननु तत्त्वज्ञानप्रतिहतश्चेदुत्पन्नोऽपि प्रपञ्चावभासो नात्मसंस्पर्शी, न किञ्चित्करः, न बन्धः, शब्दादेव तस्योत्पत्तेः किमर्थमुपासनादि ? उच्यते– परोक्षरूपं शाब्दज्ञानं, प्रत्यक्षरूपः प्रपञ्चावभासः, तेन तयोरविरोधेन

प्रपञ्चावभासो नात्मासंस्पर्शी, नाकिञ्चित्करः, न तेन बन्धः, यथा प्रमाणान्तरादवसीयमानमाधुर्येऽपि द्रव्ये प्रत्यक्षरूप इन्द्रियद्वारस्तिक्तावभासोऽद्रव्यसंस्पर्शी नाभासमानतया अवतिष्ठते, तथा च तद्द्रव्यं पारमार्थिकतिक्तमिव अनवसितमाधुर्यमिव दुःखाय भवति । उपासनादिना साक्षात्कृतात्मतत्त्वस्य तु सन्नपि प्रपञ्चावभासो नात्मसंस्पर्शी, देवदत्त इव सिंहावभासः" ।

(ब्रह्मसिद्धिः, पृ. १३४)

ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारः शब्दादेवोत्पद्यते, "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इत्यादिश्रुतेः, इत्यभ्युपगच्छन्ति विवरणकारादयः ।

५. जीवेश्वरयोः स्वरूपविषयेऽपि मतभेदो दृश्यते अनयोः प्रस्थानयोः । उपाधिभेदनिबन्धनोऽयं जीवेश्वरभेदो मिथ्यैव, न यथार्थ इत्यद्वैतसिद्धान्तः । तत्र अविद्यान्तःकरणाद्यवच्छिन्नस्यैवात्मनो जीवेश्वरादिभेद इति प्रतिपाद्यते मिश्रमहोदयेन । अविद्यान्तःकरणादिषु प्रतिबिम्बितो विशुद्ध आत्मा जीवादिभेदेन भासत इति मनुते विवरणकारः । प्रथमस्य अवच्छेदवादः, द्वितीयस्य प्रतिबिम्बवाद इति शास्त्रे प्रसिद्धिः । रूपवत एव पदार्थस्य तादृशे पदार्थान्तरे प्रतिबिम्बितत्वं संभाव्यते । नीरूपस्य आत्मनो नीरूपेऽन्तःकरणादौ कथं वा प्रतिबिम्बितत्वं संभवति ? अतो जीवादीनां प्रतिबिम्बकल्पता वर्ण्यते चेद् वर्ण्यतां नाम, प्रतिबिम्बत्वं तु असंभाव्यमेव इति मन्यन्ते अवच्छेदवादिनः, तथा च अध्यासभाष्ये वाचस्पतिः –

"रूपवद्धि द्रव्यमतिस्वच्छतया रूपवतो द्रव्यान्तरस्य तद्विवेकेन गृह्यमाणस्यापि छायां गृह्णीयात्, चिदात्मात्वरूपो विषयी न विषयच्छायामुद्ग्राहयितुमर्हति, यथाहुः –"शब्दगन्धरसानां च कीदृशी प्रतिबिम्बता" (भामती-अध्यासभाष्यम्) इति, "गगनस्य तु स्वगतसवितृकरादिप्रतिबिम्बद्वारा सलिले प्रतिबिम्बितत्वभ्रमः" । (कल्पतरुः)

वस्तुतो महाकाशादभिन्नोऽपि घटाकाशस्तस्माद् भिन्न इवोपलक्ष्यते, एवमेव अन्तःकरणाद्यवच्छिन्न आत्मा परमात्मनो भिन्न इव जीव इत्युच्यते । अन्तःकरणानवच्छिन्नश्च ईश्वर इति । यथाह तत्रभवान् वाचस्पतिः –

"यथा घटाकाशो नाम न परमाकाशादन्यः, अथ चान्य इव यावद्घटमनुवर्तते ... ... एवमनाद्यनिर्वचनीयाविद्योपधानभेदोपाधिकल्पितो जीवः, न वस्तुतः परमात्मनो भिद्यते" । (भामती –३।२।९)

"भवेदेवं यदि जीवा ब्रह्मणो भिद्येरन्, न त्वेतदस्ति ... ... औपाधिकत्वाच्च भेदस्य घटकरकाद्याकाशवद्विरुद्धधर्मसंसर्गस्योपपत्तेः । 'उपाधीनां च मनोमयः' इत्यादीनां श्रुतेः" । (भामती –२।३।१७)

"मनोमय इत्यादीनामिति–मनोमयादिशब्देषु श्रुतानां मन आदीनामित्यर्थः" । (कल्पतरुः)

६. शुद्धं चैतन्यमेव अविद्याया विषय इति ऐककण्ठ्येनाङ्गीकुर्वन्तोऽपि आचार्यास्तदाश्रयविषये विप्रतिपद्यन्ते । अविद्याया आश्रयोऽपि शुद्धं चैतन्यमेवेति विवरणकारो मन्यते । देवदत्तो घटं न जानाति, अर्थाद् देवदत्ते घटविषयकम् अज्ञानम् अस्तीत्युक्ते अज्ञानस्याश्रयो देवदत्तः, तद्विषयश्च घट इति सुप्रसिद्धमेवेदम् । इमामेव रीतिमनुरुन्धानैः शुद्धचैतन्यस्य अविद्याविषयत्वेऽपि तदाश्रयत्वं जीवस्यैवाङ्गीकर्तव्यम् इति मन्यते वाचस्पतिमिश्रः –

"नाविद्या ब्रह्माश्रया; किन्तु जीवे सा त्वनिर्वचनीयेत्युक्तम्, तेन नित्यशुद्धमेव ब्रह्म" । (भामती-समन्वयाधिकरणम्)

"अनाद्यविद्यावच्छेदलब्धजीवभावः पर एवात्मा स्वतो भेदेनावभासते । तादृशानां च जीवानामविद्या, न तु निरुपाधिनो ब्रह्मणः" ।

(भामती–१।२।६)

तत्र तत्र दृश्यमाना ईश्वरस्य अविद्याश्रयत्वोक्तिस्तु जीवसम्बन्धमूलैव । जीवगताया अविद्याया निमित्तत्वात् तद्विषयत्वाच्च औपचारिकमेव ईश्वरस्याश्रयत्वाभिधानमिति च प्रतिपादितं मिश्रमहोदयेन–

"प्रपञ्चविभ्रमस्य हीश्वराधिष्ठानत्वम् अहिविभ्रमस्येव रज्ज्वधिष्ठानत्वम्, तेन यथा अहिविभ्रमो रज्जूपादानः, एवं प्रपञ्चविभ्रम ईश्वरोपादानः । तस्माज्जीवाधिकरणाप्यविद्या निमित्ततया विषयतया वा ईश्वरमाश्रयत इति ईश्वराश्रयेत्युच्यते, न त्वाधारतया । विद्यास्वभावे ब्रह्मणि तदनुपपत्तेरिति" । (भामती–१।४।३)

जीवस्य अविद्याश्रयत्वे वाचस्पतिमिश्रो मण्डनमिश्रस्यैव मतम् अनुसरति । उक्तं हि मण्डनमिश्रेण ब्रह्मसिद्धौ –"यत्तु कस्याविद्येति, जीवानामिति ब्रूमः ... ... ननु जीवा अपि ब्रह्मतत्त्वाव्यतिरेकाद्विशुद्ध-

स्वभावाः, तत् कथं तेष्वविद्यावकाशः ? वार्तमेतत्, न च तावद्बिम्बादवदातात् प्रतिबिम्बं कृपाणादिषु भिन्नम्, अथ च तत्र श्यामतादिरशुद्धिरवकाशं लभते । विभ्रमः स इति चेत्, समानमेतज्जीवानामप्यशुद्धिर्विभ्रमः, अन्यथा दुरवापैव विशुद्धिः स्यादित्युक्तम्" ।

(ब्रह्मसिद्धिः, पृ. १०-११)

७. किम् एकैव अविद्या अथवा अविद्या अनेका इत्यत्रापि मतभेदो दृश्यते अनयोः प्रस्थानयोः । अविद्या एकैव, तस्या एव विविधा अवस्था भवन्ति इति मन्यन्ते विवरणकारादयः, वाचस्पतिमिश्रमहोदयः पुनः अविद्यानाम् अनेकत्वम् अङ्गीकरोति । यावन्तो जीवास्तावत्योऽविद्याः, अत एव स्वश्रिताया अविद्याया नाशेन एकस्य जीवस्य मुक्तावपि इतरजीवाश्रितानाम् अविद्यानाम् अविनष्टत्वाद् न तेषां जीवनां मुक्तिरिति प्रतिपाद्यते मिश्रमहोदयेन–

"न वयं प्रधानवदविद्यां सर्वजीवेष्वेकामाचक्ष्महे, येनैवमुपालभ्येम हि । किन्त्वियं प्रतिजीवं भिद्यते, तेन यस्यैव जीवस्य विद्योत्पन्ना तस्यैवाविद्यापनीयते, न जीवान्तरस्य" ।(भामती –१।४।३) इति ।

८. साधनचतुष्टयसम्पन्नः परिशुद्धान्तःकरणश्च पुमान् अद्वितीयात्मसाक्षात्कारं लभत इत्यद्वैतिनां सिद्धान्तः । परन्तु साक्षात्कारेऽस्मिन् विषयः शुद्धचैतन्यं वा उत उपहितं वा इत्यत्रास्ति विप्रतिपत्तिः प्रस्थानद्वये । सकलोपाधिन्निर्मुक्तं शुद्धचैतन्यमेवैतादृशसाक्षात्कारगोचरम् इत्यभिप्रैति विवरणकारः । मनोवृत्त्युपहितमेव चैतन्यं साक्षात्कारगोचरम्, न पुनः परिशुद्धं चैतन्यम्, स्वप्रकाशस्य तस्य विषयत्वायोगाद् इति प्रतिपाद्यते वाचस्पतिमिश्रेण–

"न चायमनुभवो ब्रह्मस्वभावः, येन न जन्येत, अपि त्वन्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदो ब्रह्मविषयः ... ... न चान्तःकरणवृत्तावप्यस्य साक्षात्कारे सर्वोपाधिविनिर्मोकः । तस्यैव तदुपाधेर्विनश्यदवस्थस्य स्वपरोपाधिविरोधिनो विद्यमानत्वात्" ।(भामती –१।१।१, पृ. ५७)

"वृत्तिविषयत्वमपि तयैवोपहितस्य, न निरुपाधेः" ।

(कल्पतरुः –१।१।२, पृ. ९०)

९. प्रत्यक्षं बलीयो वा श्रुतिर्बलीयसी वेति विचिकित्सायां दोष रहितत्वात् परत्वाच्च श्रुतिरेव बलीयसी इत्यभिप्रयन्ति विवरणकारादयः। "यजमानः प्रस्तरः" इत्यादीनां श्रुतिवाक्यानां प्रत्यक्षविरुद्धत्वात्तेषां गौणार्थत्वमङ्गीक्रियते। अतः श्रुतित्वसामान्येन न श्रुतेर्बलीयस्त्वम्। तात्पर्यवत्येव श्रुतिः प्रत्यक्षादेर्बलीयसी इति वाचस्पतिमिश्रः सूचयति–

"... ... अद्वैतवाक्यजातस्य उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गयुक्तत्वेन प्राबल्यात्तदुपजीव्यस्य प्रत्यक्षस्यैव व्यावहारिकविषयसमर्पणेन उपमर्दः कल्पयितुं युक्त इति ... ... तात्पर्यवता वाक्येन उपजीव्योपमर्दस्य दर्शितत्वात्"। (परिमलः, जिज्ञासाधिकरणम्, पृ. १०)

एवं तत्रभवान् वाचस्पतिमिश्रो न केवलं जीवाविद्येश्वरादिषु प्रधानतमेषु विषयेषु अन्येष्वपि सृष्टिप्रक्रियादिसम्बद्धेषु स्वीयं स्वतन्त्रं मतं सूचयति। उदाहरणतया–साम्प्रदायिकं पञ्चीकरणमनादृत्य श्रुतिप्रतिपादितं त्रिवृत्करणमेव अङ्गीकरोत्ययम् आचार्येन्द्रः। अमुमेव विषयं विशदीकरोतिं कल्पतरुंकारः –"तथापि तेजोबन्नानामेव त्रिवृत्करणस्य विवक्षितत्वात्" (भामती –१।१।५, पृ. ६३८) इति भामतीवाक्यव्याख्यानावसरे–

"सम्प्रदायाध्वना पञ्चीकरणं यद्यपि स्थितम्।
तथापि युक्तियुक्तत्वाद्वाचस्पतिमतं शुभम्॥
पृथिव्यबनलात्मत्वं गगने पवने च चेत्।
रूपवत्त्वमहत्त्वाभ्यां चाक्षुषत्वं प्रसज्यते॥
अर्धभूयस्त्वतः क्षित्याद्यविभावनकल्पने।
व्यवहारपथप्राप्ता मुधा पञ्चीकृतिर्भवेत्॥
अनपेक्षफलं वेदसिद्धेत्येषेष्यते यदि।
त्रिवृत्कृतिः श्रुता पञ्चीकृतिर्न क्वचन श्रुता"॥

(कल्पतरुः –१।१।५)

तदेवम् आचान्तसकलदार्शनिकसिद्धान्तसारः, निरन्तरशास्त्रार्थचिन्तन-विशदीकृतप्रातिभचक्षुरवलोकितनैकतात्त्विकांशस्तत्रभवान् वाचस्पतिमिश्रः क्वचिद् भगवत्पादैस्तत्र तत्राविष्कृतानाम् अद्वैतसम्बद्धानां विविधविषयाणां समन्वयनेन, क्वचित् सम्यक् परिशीलितानां मण्डनमिश्रादिमतानां स्वीकरणेन,

क्वचिच्च स्वमनोनिकषग्रावसंघृष्टिपरीक्षितानां लब्धश्रुत्यामोदानामंशानामाविष्करणेन च सुरुचिरं प्रस्थानमेकं प्रवर्तयामास, यस्यैव च भामतीप्रस्थानमिति नाम्ना प्रथितिर्लोकेऽद्य दृश्यते । यथा पूर्वं सूचितं, मण्डनमिश्रसूचितामपि सरणिं तत्र तत्रानुरुन्धानस्यास्याचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादेष्विव श्रीमण्डनमिश्राचार्येऽपि महती भक्तिः, या हि विधिविवेकभामत्योः प्रारम्भे संदृब्धेन–

"आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोऽस्मदादीनाम् ।
रथ्योदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रयति" ॥

इति श्लोकेन सूच्यते ।

भामतीप्रस्थानगतविशेषनिरूपणपरमिमं लघुप्रबन्धं वाचस्पतिमिश्रमहोदयस्यान्तेवासिना सनातनेन निर्मितेन श्लोकद्वयेन समापयामः –

"नाभ्यर्थ्या इह सन्तः स्वयं प्रवृत्ताः, न चेतरे शक्याः ।
मत्सरपित्तनिबन्धनमचिकित्स्यमरोचकं येषाम्" ॥

"शङ्के संप्रति निर्विशङ्कमधुना स्वाराज्यसौख्यं वह-
न्नेन्द्रः सान्द्रतपःस्थितेषु कथमप्युद्वेगमभ्येष्यति ।
यद्वाचस्पतिमिश्रनिर्मितमितव्याख्यानमात्रस्फुट-
द्वेदान्तार्थविवेकवञ्चितभवाः स्वर्गेऽप्यमी निस्पृहाः" ॥ इति ।

(भामती –४।१।१)

●

श्रीमदप्पय्यदीक्षितस्य न्यायरक्षामणिः

श्रीमानप्पय्यदीक्षितः षोडश्यां कैस्तवशताब्द्याम्, न केवलं द्रविडदेशे सर्वस्मिन्नपि भारते देशे विश्रुतोऽखण्डपाण्डितीमण्डितो विद्वन्मणिरासीत् । जगद्विख्यातो वैयाकरणः श्रीमान् भट्टोजिदीक्षितः अप्पय्यदीक्षितात् किल अध्यात्मविद्यामध्यैष्ट । तन्त्रसिद्धान्तदीपिकायां स अप्पय्यदीक्षितम् एवं तुष्टाव–

"अप्पय्यदीक्षितेन्द्रानशेषविद्यागुरूनहं वन्दे ।
यत्कृतिबोधाबोधौ विद्वदविद्वद्विभाजनोपाधी" ॥ इति ॥

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य अप्पय्यदीक्षितस्य वैदुष्यं सर्वत्रापि भारते देशे विशेषतश्च दक्षिणदेशे, तस्य जीवनकाल एव प्रसिद्धमभवत् । तस्य भ्रातुः पौत्रो वक्रोक्तिभरितकाव्यरचनाचणो नीलकण्ठदीक्षितः अप्पय्यदीक्षितस्येमां कीर्तिम् एवं वर्णयति–

"यं विद्म इति यद्ग्रन्थानभ्यस्यामोऽखिलानिति ।
यस्य शिष्याः स्म इति च श्लाघन्ते स्वं विपश्चितः" ॥

अद्वैतसिद्धान्तसमर्थकस्य, सर्वदेवाभेददर्शिनोऽपि अप्पय्यदीक्षितस्य परम-शिवाराधने महती निष्ठा अभिरुचिश्चासीत् । यथोक्तं तेनैव–

"महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे
जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ।
न भेदलेशप्रतिपत्तिरस्ति मे
तथापि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे" ॥ इति ॥

तस्मिन् काले दक्षिणदेशे विजृम्भमाणानां वैष्णवानामौद्धत्यं निरोद्धु-कामः अप्पय्यदीक्षितः शिवपारम्यं स्थापयितुं नैकान् ग्रन्थान् जग्रन्थ । श्रुतिषु पुराणेषु च बहुधा प्रतिपादितं शिवस्य पारम्यम् अनङ्गीकुर्वद्भिः कैश्चिद् निरूढशिवद्वेषैः पण्डितंमन्यैः प्रतिपाद्यमानां तस्य जीवताम्, विष्णोरेव पारम्यं चासहमानः अप्पय्यदीक्षितः स्वयंकृतव्याख्यायां षष्टिश्लोकात्मिकायाम्

आनन्दलहर्यां विष्णोः जीवत्वं प्रतिपादयितुं नैकप्रमाणोपबृंहिता युक्तीः प्रादर्शयत् । अन्ते च आनन्दलहर्याः पञ्चत्रिंशत्तमश्लोकस्य व्याख्यायां स्वसिद्धान्तं विवृण्वन् एवमलिखत्–" ......निश्चितपरब्रह्मभावस्य, सद्भिः सर्वैरप्यविभागेन परब्रह्मेत्येव पूजितस्य श्रीनारायणस्य क्वचित् कोणे निविष्टमन्त्रार्थवादपुराणवचनादिलेशमवलम्ब्य जीवभावं वक्तुं नास्मज्जिह्वा प्रवर्तते । तथा चेन्मूर्धा शतधा भवति, वैदिकद्रोहो नारायणद्रोहश्च जायते । अतो नारायणः परब्रह्मकोटिरित्येवास्माकं सिद्धान्तः" इति ।

वरदराजस्त्व-तद्व्याख्यादिनिर्मातुः अङ्गीकृताद्वैतसिद्धान्तस्य च अप्पय्य-दीक्षितस्य विष्णुद्वेषः स्वप्नेऽप्यसम्भाव्यः, केवलं शिवनिन्दकानां वादान् व्युदासितुमेव तस्य सर्वेऽपि यत्नाः, यत्र तेन सुमहत् साफल्यमलम्भि । अत एवायमेवाहान्यत्रापि–

"विष्णुर्वा शङ्करो वा श्रुतिशिखरगिरामस्तु तात्पर्यभूमि-
र्नास्माकं तत्र वादः प्रसरति किमपि स्पष्टमद्वैतभाजाम् ।
किन्त्वीशद्वेषगाढानलकलितहृदां दुर्मतीनां दुरुक्ती-
र्भङ्क्तुं यत्नो ममायं न हि भवति (तु) ततो विष्णुविद्वेषशङ्का" ॥ इति ।

श्रीमता अप्पय्यदीक्षितेन अल्पप्रमाणाः, बृहत्प्रमाणाश्च चतुरुत्तरशतं ग्रन्था निर्मिताः, अत एवास्य "चतुरधिकशतप्रबन्धनिर्वाहकः" इति बिरुदमासीत् । तेष्वद्य षष्टिरेव उपलभ्यते । पूर्वोत्तरमीमांसयोः असदृश-पाण्डितीमण्डितोऽसौ अलङ्कारशास्त्रसम्बद्धां **'कुवलयानन्दः'**, **'चित्रमीमांसा'**, **'वृत्तिवार्तिकम्'** इति ग्रन्थत्रयीं जग्रन्थ । एतन्निर्मिता इमे वेदान्तशास्त्रग्रन्था अद्योपलभ्यन्ते– (१) **शास्त्रसिद्धान्तलेशसंग्रहः**, (२) **न्यायरक्षामणिः**, (३) **कल्पतरुपरिमलः**, (४) **मध्वतन्त्रमुखमर्दनम्**, (५) **तद्व्याख्या– 'मध्वमतविध्वंसनम्'** (६) **पूर्वोत्तरमीमांसावादनक्षत्रमाला (अस्या एव नाम 'नक्षत्रवादावली' इति)**, (७) **चतुर्मतसारसंग्रहः**, (८) **शिवार्कमणिदीपिका** च ।

"शिवार्कमणिदीपिका" शिवविशिष्टाद्वैतस्थापकस्य नीलकण्ठाचार्यस्य ब्रह्मसूत्रभाष्यस्य अतीव विस्तृता व्याख्या । इमां च व्याख्याम् अप्पय्य-दीक्षितः स्वाश्रयदातुः चिनबोम्मनायकाख्यस्य राज्ञः प्रार्थनया अरचयत् ।

अत्र अप्पय्यदीक्षितेन प्रदर्शितो नैकपुराणादिपरिचयो नितराम् आश्चर्यं तनोति पठितॄणाम् । अप्पय्यदीक्षितः स्वयमेवेमां व्याख्यां विदुषां पञ्चशतीं पाठयामास । वैष्णवमतप्रतिस्पर्धितया शैवमतसमुद्धरणे बद्धदीक्षः स राजा तेभ्यः सर्वेभ्यो विद्वद्भ्य आवासादिकं किल उपकल्पयामास । अद्वैतवादिनोऽप्यात्मनोऽस्या व्याख्याया निर्माणे प्रवृत्तिं समर्थयन्नप्पय्यदीक्षितो व्याख्यायाः प्रारम्भे लिखति–

"यद्यप्यद्वैत एव श्रुतिशिखरगिरामागमानां च निष्ठा
साकं सर्वैः पुराणैः स्मृतिनिकरमहाभारतादिप्रबन्धैः ।
तत्रैव ब्रह्मसूत्राण्यपि च विमृशतां भान्ति विश्रान्तिमन्ति
प्रत्नैराचार्यरत्नैरपि परिजगृहे शङ्कराद्यैस्तदेव" ॥
"तथाप्यनुग्रहादेव तरुणेन्दुशिखामणेः ।
अद्वैतवासना पुंसामाविर्भवति नान्यथा" ॥ इति ।

एवं सकलशास्त्रपारदृश्वनः, अद्वैतविद्याचार्यस्य अप्पय्यदीक्षितस्य वेदान्तग्रन्थेषु प्रथमपरिगणनीयस्य न्यायरक्षामणेर्वैशिष्ट्यं स्थालीपुलाकन्यायेन द्वित्रोदाहरणप्रदर्शनपूर्वकं प्रतिपाद्यते ।

न्यायरक्षामणिः ब्रह्मसूत्राणां प्रथमाध्यायस्य शङ्करभगवत्पादभाष्यानुसारिणी व्याख्या । अत्र भगवत्पादानां भाष्यविषये रामानुज-श्रुतप्रकाशिकाकारादिभिर्विशिष्टाद्वैतिभिर्ये वा आक्षेपाः कृताः , तेषां समाधानं तेषां नामान्यनिर्दिश्यैव कृतमप्पय्यदीक्षितेन । सर्वासामुपनिषदाम् अद्वितीये ब्रह्मण्येव तात्पर्यमिति विवक्षितोऽर्थो ब्रह्मसूत्राणाम् । यदुक्तं शङ्करभगवत्पादैः –"वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात् सूत्राणाम् । वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यन्ते" (ब्र. सू., शा. भा. १।१।२) इति । वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः प्रथमाध्याये प्रतिपादितः । अत एवास्य समन्वयाध्याय इति नाम । तत्र प्रथमपादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां श्रुतीनां, द्वितीयतृतीयपादयोः अस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां श्रुतीनां, चतुर्थपादे अव्यक्तादिसंदिग्धार्थपदानां च समन्वयः प्रदर्शितः । उपनिषदर्थनिर्णायकतयाऽस्याध्यायस्य सुमहत् प्राधान्यम् । प्रथमत उपनिषत्तात्पर्यनिर्णयानन्तरमेव किल

अन्यमतखण्डनमोक्षस्वरूपनिरूपणादीनाम् उत्थितिः ।अतोऽप्पय्यदीक्षितः प्रथमाध्यायस्यैवास्मिन् न्यायरक्षामणौ व्याख्यां चकार ।

यथा अभिमन्त्र्य बालादीनां कण्ठे बद्धो मणिस्तेषां रक्षां करोति तथायं शारीरकन्यायानां शङ्करभगवत्पादप्रतिपादितानां रक्षां करोतीति सार्थकमस्य नाम, शारीरकभाष्यव्याख्यासु ये वा मतभेदा दृश्यन्ते तेषां समन्वयः, अन्यैः कृतानामाक्षेपाणां परिहारश्च महता नैपुण्येन संपादितौ अप्पय्य-दीक्षितेन । प्रतिज्ञातं हि तेन ग्रन्थारम्भे–

"अधिगतभिदा पूर्वाचार्यानुपेत्य सहस्रधा
सरिदिव महीभागान् संप्राप्य शौरिपदोद्गता ।
जयति भगवत्पादश्रीमन्मुखाम्बुजनिर्गता
जननहरणी सूक्तिर्ब्रह्माद्वयैकपरायणा" ॥
"एनां पुराणपदवीमनुसृत्य सत्याम्
अत्यादरेण महतीमनुपाल्यमानाम् ।
शारीरकाभरणभावजुषां नयानां
रक्षाकरं मणिमनाकुलमुल्लिखामि" ॥
"अमुं शारीरकन्यायकलापपरिकर्मितम् ।
कुदृष्टिदोषहरणं कण्ठे कुरुत सन्मणिम्" ॥ इति ।

प्रथमाध्यायगते सूत्रद्वयात्मके अन्तरधिकरणे छान्दोग्योपनिषद्गतम्– "अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः, तस्य कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम, स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः, उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः, य एवं वेद, तस्य ऋक् च साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथः, तस्मात्त्वेवोद्गाता एतस्य हि गाता । स एष ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च इत्यधिदैवतम् ..." । (छा. उ.१।६।६-७) अथाध्यात्मम्– "अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैव ऋक् तदुक्थं, तत्साम, तद् यजुस्तद् ब्रह्म, तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्, यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम, स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्य-

कामानां च" । (छा. उ. १।७।५) "तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः" । (छा.उ. १।७।६) इति विषयवाक्यतया परिगृह्य किमस्मिन् आदित्यमण्डलाभिमानी कश्चिज्जीवो वर्ण्यते उत परमेश्वरः प्रतिपाद्यत इति विचारः प्रवर्तितः । अस्मिन्नधिकरणे प्रथमं सूत्रम्– **"अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्"** (ब्र. सू. १।१।२०) इति । पूर्वोदाहृतायां श्रुतौ वर्णितस्यादित्यपुरुषस्य रूपवत्त्वम्, 'अन्तरादित्ये', 'अन्तरक्षिणि' इति आधारवत्त्वम्, "स एष ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च" इति, "स एष ये चास्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च" इति ऐश्वर्यमर्यादावत्त्वं च श्रूयते, अतः अक्ष्यादित्ययोरन्तः जीव एव इति पूर्वपक्षोऽनेन सूत्रेण निराकृतः । सूत्रमेतद् व्याचक्षाणाः शङ्करभगवत्पादाः "तस्य परमेश्वरस्य धर्माणामुपदेशाद् अन्तरादित्ये अन्तरक्षिणि च पुरुषः परमेश्वर एव" इति व्याख्याय–**"स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः"** इत्युक्तः सर्वपाप्मापगमः, ऋक्सामाद्यात्मकतानिर्धारणेन सूचितं सर्वकारणत्वम्, सर्वात्मकत्वं, लौकिकगानेष्वपि गीयमानत्वं, लोककामेशितृत्वम् इत्यादयः सर्वेऽपि धर्माः परमेश्वर एवोपपन्ना इति न्यरूपयन् । हिरण्यश्मश्रुत्वादयश्च जीवधर्माः परमेश्वरस्य सगुणरूपे कल्पिता इति न कोऽपि विरोधः । परमेश्वरस्य जीवानुग्रहार्थं मायाकल्पितरूपग्रहणसमर्थत्वाद् इति च प्रत्यपीपदन् ।

अप्पय्यदीक्षितस्तु–प्रथमश्रुतादपि लिङ्गाद् अविवक्षितात् चरमश्रुतमपि प्रयोजनवत् लिङ्गं बलीय इति न्यायमनुरुन्धानः सर्वपाप्मोदय एव ब्रह्मणोऽविनाभाविलिङ्गम् । **"उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः"** इति प्रयोजनस्य श्रुतत्वात् तदेव सफलम्, "अत एकमपि तल्लिङ्गं निश्चिततात्पर्यम्, अतादृशादनेकस्मादपि रूपवत्त्वादिलिङ्गाद् बलवत्, तात्पर्यानुसारित्वादागमप्रमाणस्य" इति प्रतिपादयन् सूत्रमेवं व्याख्यत्– "आदित्ये अक्षणि च उपासनासिद्धैर्दृश्यः, उद्गीथे संपाद्यः पुरुषः परमेश्वर एव, सफलानन्यथासिद्धसर्वपापविरहलिङ्गबलेन अतादृशान्यथासिद्धरूपवत्त्वादिलिङ्गान्यथाकरणसम्भवाद् इति सिद्धम्" इति ।

अस्मिन्नर्थे सूत्रस्वारस्यमप्येवं प्रदर्शितं दीक्षितेन– **"अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः"** (ब्र. सू. १।२।१) इतिवत् सूत्रे "धर्मोपदेशात्" इत्येतावति वक्तव्ये ('तद्धर्मोपदेशात्' इति) तत्पदं 'तस्यैव धर्मः' इति अब्भक्षादिवद् अवधारणगर्भतया फलवचनाद्यनुसारेण सर्वपापविरहरूपतया पर्यवसितस्य सर्वपापोदितत्वस्य आदित्यजीवे सम्भवाभावरूपमनन्यथासिद्धत्वं, तद्विचारद्वारा तत्प्रतिभटस्य रूपवत्त्वादेर्ब्रह्मण्यपि सम्भवरूपमन्यथासिद्धत्वं च सिद्धान्तबीजं ज्ञापयितुम् । **"आकाशस्तल्लिङ्गात्"** (ब्र. सू. १।१।२२) इतिवत् 'तद्धर्मात्' इत्येतावति वक्तव्ये 'उपदेश'ग्रहणं, तद्धर्मस्यैवोपदेशात् फलवचनावगतेन तात्पर्येण प्रतिपादनाद् इत्यर्थकतया सफलत्वरूपतात्पर्यलिङ्गवत्त्वम्, तत्प्रति-भटतया रूपवत्त्वतद्गतादित्य-मण्डलादिनिष्ठत्वयोरैन्द्रजालिकदर्शिताद्भुतरूप-विशेषतद्गतगोपुरारूढत्वयोरिव दर्शनविषयतया अनुवाद्यत्वेन, ऐश्वर्य-मर्यादायाः श्रुत्यन्तरसिद्धे सर्वैश्वर्ये उपास्यतया अवयुत्यानुवाद्यत्वेन च पूर्वपक्ष्यापादितरूपादिप्रामाण्यपरिहारं च ज्ञापयितुम् ।

एवं 'तद्धर्मोपदेशात्' इत्यस्य --"तस्यैव परमात्मन एव, यो धर्मः, तस्यैवोपदेशात्, तात्पर्येण प्रतिपादनात्" इत्यर्थं प्रतिपाद्य, "किञ्च तद्धर्मयोः उपदेशाद् इति द्विवचनान्तसमासेन ब्रह्मैकधर्मस्य सार्वात्म्यस्य प्रतिपादनाद् इत्यपि हेतोरित्यर्थः" इति लिखन् दीक्षितः "धर्मस्योपदेशः" इति व्याख्यानन्तरम् "धर्मयो उपदेशः" इति वा भगवत्पादोक्तविधया "धर्माणामुपदेशः" इति वा व्याख्यानेऽपि न दोष इति सूचयति । तेषु सर्वपाप्मविरहितत्वं साक्षात् प्रतिपादितो धर्मः, सर्वकारणत्व-सर्वात्मकत्व-लौकिकगानगीयमानत्वलोककामेशितृत्वादयस्तु ऋक्सामरूपतादिवर्णनेन सूचिता धर्मा इति प्रतिपादन एव भगवत्पादानां तात्पर्यम् । सर्वपाप्मोदितत्वमेव तात्पर्येण विवक्षितो धर्म इति तैरेव सूचितं प्रथमतस्तमेव धर्मं प्रतिपाद-यद्भिः ।

एवम् अप्पय्यदीक्षितोऽस्मिन्नधिकरणे–"निर्विशेषब्रह्मवादे सूत्रस्वारस्यं नास्ति" इति परेषां मतं निराकर्तुं–"रूपवत्त्वं च ब्रह्मणोऽपि संभवति । सत्यस्य रूपस्य नीरूपशास्त्रविरोधेऽपि मायामयस्य तदविरोधात्" इति लिखन्ति । एवम्–"उपासनार्थमपि रूपवत्त्वस्य आरोपितत्वमयुक्तम्, न

ह्यारोपितं दृश्यते" इत्यादि परेषां वादं निराकर्तुं–"ब्रह्मणि च रूपस्य "माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद" इति वचनानुसारेण मायामयस्यैवाङ्गीकारात् । न च तद्बोधकवचनानामप्रामाण्यप्रसङ्गः, मायाविदर्शितमायादृष्ट्यनुवादवत् प्रामाण्योपपत्तेः । इह च "हिरण्मयः पुरुषः दृश्यते "यन्मां पश्यसि" इत्यादौ तथैव दृष्ट्यनुवाददर्शनाच्च" इत्यादि प्रतिपादयति विनैव प्रतिवादिमतानुवादम् ।

न्यायरक्षामणौ दीक्षितेन महती सूत्रव्याख्याननैपुणी प्रदिर्शिता, उदाहरणतया आनन्दमयाधिकरणं पश्यामः । तस्मिन्नधिकरणे वृत्तिकारेण प्रतिपादितम् आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वं प्रथमतोऽनूद्य, भगवत्पादास्तस्या व्याख्याया असङ्गतत्वं प्रदर्श्य, पुच्छवाक्यस्यैव ब्रह्मपरतां प्रत्यपादयन्, आनन्दमयस्य च जीवत्वम्, तदनुसारेण सूत्राणि एवं व्याख्यातानि भगवत्पादैः – **"आनन्दमयोऽभ्यासात्"** (ब्र. सू. १।१।१२) "ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा" इत्यत्र किमानन्दमयावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते, उत स्वप्रधानत्वेनेति शङ्कायां पुच्छशब्दावयवत्वेनेति प्राप्ते उच्यते– "आनन्दमयोऽभ्यासात् । "आनन्दमय आत्मा" इत्यत्र ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा इति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यते । "असन्नेव स भवति" इत्यस्मिन्निगमनवाक्ये ब्रह्मण एव केवलस्य अभ्यस्यमानत्वात्" इति ।

अप्पय्यदीक्षितस्तु एवं व्याचख्यौ–"आनन्दमयवाक्ये श्रुतं पुच्छब्रह्म स्वप्राधान्येन वाक्यप्रतिपाद्यम् । "असन्नेव स भवति" इति निगमनश्लोकस्थब्रह्मशब्दाभ्यासविषयत्वात्" इति । ततश्च "आनन्दमय एव निगमनश्लोकविषयोऽस्तु, अतश्च असिद्धोऽयं हेतुः" इति शङ्कामुद्भाव्य, **"ईक्षतेर्नाशब्दम्"** (ब्र. सू. १।१।५) इति सूत्राद् नञमनुवर्त्य–"आनन्दमयो न निगमनश्लोकप्रतिपाद्यः, तत्र ब्रह्मशब्दाभ्यासदर्शनात्" इति व्याचख्यौ ।

"विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्" (ब्र. सू. १।१।१३) –भगवत्पादा एवं व्याचख्युः –"विकारशब्दात्, अवयववाचकपुच्छशब्दाद् न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं तन्न, प्राचुर्यादप्यवयवशब्दोपपत्तेः, प्राचुर्यं प्रायापत्तिः । अवयवप्राये वचनमित्यर्थः, अन्नमयादीनां हि शिर आदिषु पुच्छान्तेषु

अवयवेषूक्तेषु आनन्दमयस्यापि शिर आदीन्यवयवान्तराणि उक्त्वा अवयव-प्रायापत्त्या 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' इत्याह" इति ।

अस्य अप्पय्यदीक्षितकृता व्याख्या– 'विकार'शब्देनावयवो लक्ष्यते । तद्वाची पुच्छशब्दो विकारशब्दः, स एव विकारो विगतकार्योऽनर्थक-शब्दः । "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" (पा. सू. ३।३।१९) इति कर्मणि घञन्तः कारशब्दः कार्यवाची । एवमर्थान्तरस्यापि गर्भाकरणाय 'अवयव-शब्दात्' इति वक्तव्ये 'विकारशब्दात्' इत्युक्तम् । तथा च पुच्छावयव-वाचिनस्तदर्थपरित्यागे लक्षणीयार्थाभावेन प्रसक्तानर्थक्यात् पुच्छशब्दाद्धेतोर्न ब्रह्म प्राधान्येन प्रतिपाद्यम् इति चेद् इति शङ्कार्थः । 'प्राचुर्यात्' इत्यस्य भगवत्पादोक्त एवार्थः, एवमत्र 'विकार'शब्दप्रयोगस्य सार्थक्यं सुनिपुणं प्रत्यपादयदप्पय्यदीक्षितः ।

तृतीयं **"तद्धेतुव्यपदेशाच्च"** (ब्र. सू. १।१।१४) इति सूत्रं– "सर्वस्य हि विकारजातस्य सानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते" इति व्याख्याय भगवत्पादाः – "अपराण्यपि सूत्राणि यथासम्भवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उपपादकानि द्रष्टव्यानि" इत्युक्त्वा अधिकरणमिममुपसमाजह्रुः । अप्पय्यदीक्षितोऽस्य सूत्रस्य अन्येषां च पञ्चानां सूत्राणां व्याख्यां महता नैपुण्येनाकरोत् ।

अस्मिन् सूत्रे तच्छब्दमानन्दमयपरं स्वीकृत्य आनन्दमयहेतुत्वप्रति-पादनात् पुच्छब्रह्मणस्तस्यैव प्राधान्यम् इति प्रतिपाद्य, अत्रत्येन तच्छब्देन आनन्दमयस्य परिग्रहणार्थमेव सूत्रकृता "ब्रह्मपुच्छमभ्यासात्" इति आर्ज-वेन सूत्रे कर्तव्ये "आनन्दमयोऽभ्यासात्" इति सूत्रितम् इति सूत्रगत-पदस्वारस्यमपि न्यरूपयत् ।

"मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते" (ब्र. सू. १।१।१५)– "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति मन्त्रवर्णे स्वप्रधानतया प्रकृतस्य ब्रह्मण एव प्राधान्यम् अङ्गी-करणीयम्, उपक्रमगतत्वात् । न तु पुनस्तदनन्तरमुक्तस्य आनन्दमयस्य इति । अनेन च न केवलमुपसंहारगतप्रमाणानुरोधेन, परमोपक्रमानुसारे-णापि आनन्दमयवाक्यस्य ब्रह्मप्राधान्यं सिद्ध्यतीति भावः ।

"नेतरोऽनुपपत्तेः" (ब्र. सू. १।१।१६)– "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यादिपूर्वसन्दर्भस्य, "असन्नेव स भवति" इत्याद्युत्तरसन्दर्भस्य च ब्रह्म-प्राधान्येऽपि आनन्दमयवाक्यस्य आनन्दमयप्राधान्यम्, तत्र ब्रह्मणः कल्पित-पुच्छभावेन उपसर्जनत्वं चास्तु इति शङ्कया अपनोदाय इदं सूत्रम् । इतरः= आनन्दमयः, न=प्राधान्येन न प्रतिपाद्यः, अनुपपत्तेः=उपक्रमोपसंहारावगत-ब्रह्मप्राधान्यविरोधेन उपास्यानन्दमयविशेषणगतगुणसमर्पणार्थत्वकल्पनानुप-पत्तेः, इति तदर्थः ।

"भेदव्यपदेशाच्च" (ब्र. सू. १।१।१७)– छान्दोग्ये "गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्" इत्यादिकस्य पूर्वसन्दर्भस्य, "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्याद्युत्तर-सन्दर्भस्य च ब्रह्मप्राधान्येऽपि मध्ये कौक्षेयज्योतिष उपास्यस्य प्राधान्यम्, तत्र च दृष्टिविशेषणतया ब्रह्मण उपसर्जनत्वं च यथा इष्टं तथात्रापि मध्यगते आनन्दमयवाक्येऽपि ब्रह्मणः पुच्छभावेन उपसर्जनत्वमस्तु इति शङ्का सूत्रेणानेन निरस्यते– "भेदविरोधी अपदेशो भेदव्यपदेशः । भेदप्रपञ्च-मिथ्यात्वपर्यवसायी–

"यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन" ॥

इत्युपदेशः, तद्विरोधात् प्रियाद्यवयवयुक्तः सविशेष आनन्दमय उपास्यो न प्रतिपाद्यः" इति सूत्रार्थः ।

"कामाच्च नानुमानापेक्षा" (ब्र. सू. १।१।१८)– भृगुवल्ल्यामन्नप्राण-मनोविज्ञानक्रमेण पञ्चमपर्यायाम्नातस्यानन्दस्य प्राधान्यं दृश्यते । तथा आनन्दवल्ल्यामपि अन्नमयादिक्रमेण पञ्चमपर्यायाम्नातस्यानन्दमयस्य स्थान-साम्यात् प्राधान्यम् अनुमीयत इति शङ्कायाम् इदं सूत्रमुच्यते–काम्यत इति कामः, भृगुवल्ल्यामाम्नात आनन्दः । तद्दृष्टान्तमवलम्ब्यानन्दमयस्य प्राधान्यानुमानेऽपि प्रत्याशा न कर्तव्या । तत्र श्रुत्यैव आनन्दस्योपक्रान्तब्रह्म-रूपताया "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इत्यादिना पर्यवसानप्रतिपादनात् । इह तु आनन्दमयस्य न प्राधान्यमिति सूत्रार्थः ।

"अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति" (ब्र. सू. १।१।१९)– अस्मिन्नेव प्रकरणे "रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति" इति शास्त्रं "रसो

वै सः" इति पुच्छब्रह्मणो निरतिशयानन्दस्वरूपत्वं प्रतिज्ञाय, आनन्दमय-तद्विषयानुभवजन्यसुखवृत्तिषु प्रतिबिम्बितं ब्रह्मानन्दलेशं लब्ध्वा निर्वृतो भवतीति शास्ति । एवम् आनन्दमयपरामर्शस्य निरतिशयानन्दरूपपुच्छब्रह्म-प्रतिपत्तिशेषत्वं क्लृप्तमिति आनन्दमयवाक्येऽपि तदुपन्यासस्य पुच्छ-ब्रह्मप्रतिपत्तिशेषत्वमेव युक्तम्, न तूपासनाविधानार्थत्वम् इति सूत्रस्याशयः । एवं तत्तदाशङ्कानिराकरणपूर्वकं सूत्रव्याख्याने, सिद्धान्तस्थापने च श्रीमता अप्पय्यदीक्षितेन प्रदर्शिता प्रतिभा प्रतिवादिनोऽपि विस्मापयति ।

अपशूद्राधिकरणस्यान्ते भगवत्पादैः सूचितम् इतिहासपुराणादिद्वारा द्विजेतराणां ब्रह्मविद्याधिकारं विशदीकृत्य, अप्पय्यदीक्षितः – "किञ्च शूद्रस्य क्वचित् क्वचिदस्त्येवेतिहासपुराणप्रतिपाद्यायां सगुणविद्यायामप्य-धिकारो यत्र विशिष्य विधानं लिङ्गं नास्ति, यथा प्रणवरहितेन पञ्चाक्षरेण शिवोपासनायाम्, यथा वा नारदस्य प्राचीने शूद्रजन्मनि यतिभि-रुपदिष्टायामच्युतोपासनायाम् । एवं शैवपाशुपतपाञ्चरात्रादिदृष्टेषु सगुण-विद्याविशेषेष्वपि शूद्रोचितसंस्कारपूर्वकं विशिष्य विहितेषु तस्याधिकारो द्रष्टव्यः" इत्यादिना सगुणविद्यास्वपि आगमादिद्वारा द्विजेतराणामधिकारं प्रत्यपादयत् ।

प्रसिद्धालङ्कारिकः अप्पय्यदीक्षितः कस्यचिद्विषयस्य निर्णयावसरे काव्य-वाक्यान्यपि बहूनि उदाजहार । अनुकृत्यधिकरणस्य विषयभूते "ईशानो भूतभव्यस्य" इति वाक्ये ईशानशब्दो रूढ्या परमेश्वरमभिधातुं नेष्टे; यतः प्रतिसम्बन्धिनो भूतभव्यस्य उपादानात्, अत्र यौगिकार्थस्यैव ग्राह्यत्वात् । यथा "पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि" इति वाक्ये सरःप्रतिसम्बन्धिनः 'अग्रस्य' उपादानात् सरोरुहशब्दो रूढिं जहाति, यौगिकमेव चार्थं प्रतिपादयति, अत एव च पुनः 'पद्म'शब्दप्रयोग इति पूर्वपक्षम् अन्यस्य श्लोकस्योदाहरणेन प्रतिक्षिपति यौगिकार्थप्रतिसम्बन्ध्यनुपादान एव रूढ्युन्मेष इति न नियमः, तत्प्रतिसम्बन्ध्युपादानेऽपि रूढशब्दश्रवणप्रयुक्त-रूढ्युन्मेषस्यानिवार्यत्वात्, काव्येषु तु व्यङ्ग्यार्थप्रधानेषु यस्य शब्दस्य यौगिकार्थो व्यञ्जनाव्यापारानुकूलस्तं शब्दं यौगिकार्थ एवोपक्षीणं कृत्वा तदीयरूढ्यर्थसमर्पणार्थं क्वचित् क्वचित् पदान्तरमुपाददत इति तत्

पदान्तरोपादानं न यौगिकार्थप्रतिसम्बन्ध्युपादानस्य रूढ्युन्मेषविरोधित्व-प्रयुक्तम्। तदनुपादानेऽपि–

"तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा।
कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये"॥

(कु. स. ३।१०)

इत्यत्र तद्दर्शनात्। अत्र हि कैमुतिकन्यायोपयोगिसारतरायुधत्वव्यञ्जनानुकूले यौगिकार्थ एव पिनाकपाणिशब्दमुपक्षीणं कृत्वा तद्रूढिविषयशिव-समर्पणार्थपदान्तरं प्रयुक्तम्। एवमिहापि हिमवदौन्नत्यव्यञ्जनानुकूल-यौगिकार्थसमर्पणव्यग्रं सरोरुहपदमिति तद्रूढ्यर्थबोधनाय पद्मपदं प्रयुक्तम्।

किञ्च यस्य योगरूढिमतः पदस्य सन्निधौ तदलभ्यस्य कस्यचिदव-यवार्थस्य विशेषकं किमपि प्रथममुपादीयते यथा– "पद्मानि यस्याग्र-सरोरुहाणि" इति, यथा वा "लपनं पद्ममेवास्या लावण्यसरसीरुहम्" इति, तत् पदं तद्विशेषितयौगिकार्थवशीकृतमिति तेनापि हेतुना तत्र रुढ्युन्मेषो न भवतीति वक्तुं शक्यम्" इति प्रतिपाद्य अत्र तु ईशानपदार्थसङ्कोचकस्य पदस्य कस्यापि प्रथमतोऽनुपादानाद् रूढ्यर्थस्यैव ग्रहणम् इति सिद्धान्ती-चकार।

असम्भावितगुणवैकल्येन कश्चिन्निन्द्यमानोऽपि शोकं न व्रजति, "आकाशमयं खादितुं न शक्तः" इति परेण कृतां निन्दां श्रुत्वा यदि कश्चित् शोकाक्रान्तो भवति तदासौ–

"एतत्तस्य मुखात् कियत् कमलिनीपत्रे कणं पाथसो
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन् यदस्मादपि।
अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः
कुत्रोड्डीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तःशुचा"॥

इति श्लोके वर्णितं मूढमनुकुर्याद् इति वदति अपशूद्राधिकरणे, सूर्येऽप्य-सम्भावितस्य ज्योतिषो जानश्रुतावभावस्य कथनं तस्य निन्दैव न भवतीति कथनप्रसङ्गे।

दहराधिकरणे– "यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः" इति वाक्ये अनन्वयो वा उपमाविशेषो वा इति विमृशन् अप्पय्यदीक्षितो लिखति–"अभेदे उपमानोपमेयभावनिर्देशो द्वेधा – उपमानभावे उपमेयभावे च परस्परव्यावर्तकविशेषणरहितः, तत्सहितश्च। तत्र आद्यस्य "गगनं गगनाकारम्" इत्याद्युदाहरणं प्रदर्श्य तत्र अनन्वयालङ्कारम्, द्वितीयस्योदाहरणभूते–

"उपाददे तस्य सहस्ररश्मिः त्वष्ट्रा नवं निर्मितमातपत्रम्।
स तद्दुकूलादविदूरमौलिर्बभौ पतद्गङ्ग इवोत्तमाङ्गे"॥

(कु. स. ७।४१)

इति श्लोके उपमाप्रभेदं च निरूपयति– "अत्रोपमानस्य शिवस्यैव उपमेयत्वेऽपि उत्तमाङ्गपद्गङ्गाप्रवाहत्वच्छत्रदुकूलसन्निकृष्टमौलित्वरूपविशेषणोपाधिकृतभेदसत्त्वान्निबध्यमानं सादृश्यमन्वेतीति नानन्वयः, किन्तूपमाप्रभेदः" इति।

चमसाधिकरणे– प्रकृतौ छागत्वकल्पनासमर्थनप्रसङ्गे अप्पय्यदीक्षितो यथा काव्येषु विषयविषयिसामानाधिकरण्यं विनापि कल्पना दृश्यते तथा "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्" इत्यादिमन्त्रे कल्पना इति प्रतिपादयन्–

"वापी कापि स्फुरति गगने तत्परं सूक्ष्मपद्या
सोपानालीमधिगतवती काञ्चनीमैन्द्रनीली।
अग्रे शैलौ सुकृतिसुगमौ चन्दनच्छन्नदेशौ
तत्रत्यानां सुलभममृतं सन्निधानात्सुधांशोः"॥

इति श्लोकमुदाजहार।

एवं न केवलं न्यायमीमांसाव्याकरणादिशास्त्राणाम्, अलङ्कारशास्त्रस्यापि वेदान्तेऽनुप्रवेशवर्णनं श्रीमतोऽप्पय्यदीक्षितस्य सरसहृदयतामभिव्यनक्तीति शम्।

●

रसविमर्शः

रसध्वनिः, पण्डितराजाभिमतं रसस्वरूपम्, ध्वनिसिद्धान्तश्च

आलङ्कारिकैः प्रतिपादितेषु काव्यसम्बद्धेषु विषयेषु रसोऽतीवोन्नतं प्रधानं च स्थानम् अलङ्करोति । रसस्यास्य न केवलं भारतीयसाहित्ये विश्वस्मिन्नपि विश्वसाहित्ये, सर्वासु च सङ्गीत-चित्रलेखन-मूर्तिनिर्मित्याद्यासु ललितकलासु अकुण्ठिता प्रवृत्तिरिति निःसंशयं निरूपयितुं शक्यते यदि विमृश्यते निष्पक्षपातया बुद्ध्या । रसप्रतिपादकं भरतस्य **"विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः"** इति सूत्रं बहुभिर्बहुधा व्याख्यायि विपश्चिद्भिः । ध्वनिसिद्धान्तपोषकोऽभिनवगुप्तः सूत्रस्यास्य प्राक्तनैः कृता व्याख्या व्युदस्य स्वमतं प्राचीकटद् अभिनवभारत्यां लोचने च ।

अभिनवभारत्यां पूर्वोक्तसूत्रव्याख्याप्रसङ्गे तेनेत्थं न्यरूपि रसस्वरूपम्– "तत्र लोकव्यवहारे कार्यकारणसहचारा(र्या)त्मकलिङ्गदर्शने स्थाय्यात्मपरचित्तवृत्त्यनुमानाभ्यासपाटवादधुना तैरेवोद्यानकटाक्षवीक्षादिभिर्लौकिकीं कारणतादिभुवम् अतिक्रान्तैर्विभावनानुभावनासमुपरञ्जकत्वमात्रप्राणैः, अत एवालौकिकविभावनादिव्यपदेशभाग्भिः, प्राच्यकारणादिरूपसंस्कारोपजीवनख्यापनाय विभावादिनामव्यपदेश्यैः ... ... गुणप्रधानतापर्यायेण सामाजिकधियि सम्यग्योगं, सम्बन्धम्, ऐकाग्र्यं वा आसादितवद्भिः, अलौकिकनिर्विघ्नसंवेदनात्मकचर्वणागोचरतां नीतोऽर्थः, चर्व्यमाणैकसारः, न तु सिद्धस्वभावः, तात्कालिक एव न तु चर्वणातिरिक्तकालावलम्बी स्थायिवि-(यिल)लक्षण एव रसः" (ना. शा.,प्रथम-भागः, पृ. २८२)

"अनुभावविभावावबोधनोत्तरमेव तन्मयीभवनयुक्त्या तद्विभावानुभावोचितचित्तवृत्तिवासनानुरञ्जितस्वसंविदानन्दचर्वणागोचरोऽर्थो रसात्मा स्फुरति"। (लोचनम् –१।४)

एवमभिनवगुप्तेन तत्तत्स्थानेषु प्रतिपादितं रसस्वरूपं किञ्चित् स्वाभिमताद्वैतवेदान्तफक्किकासमन्वयपूर्वकं रसगङ्गाधरेऽन्ववदद् जगन्नाथः पण्डितराजः ।

"समुचितललितसन्निवेशचारुणा काव्येन समर्पितैः, सहृदयहृदयं प्रविष्टैः, तदीयसहृदयतासहकृतेन भावनाविशेषमहिम्ना विगलितदुष्यन्तरमणीत्वादिभिः, अलौकिकविभावानुभावव्यभिचारिशब्दव्यपदेश्यैः शकुन्तलादिभिरालम्बनकारणैः, चन्द्रिकादिभिरुद्दीपनकारणैः, अश्रुपातादिभिः कार्यैः, चिन्तादिभिः सहकारिभिश्च सम्भूय प्रादुर्भावितेनालौकिकेन व्यापारेण तत्कालनिवर्तितानन्दांशावरणाज्ञानेन, अत एव प्रमुष्टपरिमितप्रमातृत्वादिनिजधर्मेण प्रमात्रा स्वप्रकाशतया वास्तवेन निजस्वरूपानन्देन सह गोचरीक्रियमाणः प्राग्विनिविष्टवासनारूपो रत्यादिरेव रसः, तथा चाहुः – "व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायिभावो रसः स्मृतः" इति । व्यक्तो व्यक्तिविषयीकृतः । व्यक्तिश्च भग्नावरणा चित् । यथा हि शरावादिना पिहितो दीपस्तन्निवृत्तौ सन्निहितान् पदार्थान् प्रकाशयति, स्वयं च प्रकाशते, एवमात्मचैतन्यं विभावादिसंवलितान् रत्यादीन् । अन्तःकरणधर्माणां साक्षिभास्यत्वाभ्युपगतेर्विभावादीनामपि स्वप्नतुरगादीनामिव रङ्गरजतादीनामिव साक्षिभास्यत्वम् अविरुद्धम्" । (र.ग.,पृ. २५-२६)

ध्वनिप्रस्थानस्य स्थापयितुरानन्दवर्धनस्य कृतेर्ध्वन्यालोकस्य व्याख्यात्रा अभिनवगुप्तेन प्रतिपादितं रसस्वरूपम् आनन्दवर्धनोक्तयैव विधया भवेदिति प्रायो वयं चिन्तयामः; परन्तु सूक्ष्मेक्षिकया परिशील्यमाने आनन्दवर्धनोक्तो रसध्वनिरन्यः, अभिनवोक्तश्चान्य इति प्रतिभाति, तथा हि– आनन्दवर्धनो वस्तुध्वनिः, अलङ्कारध्वनिः, रसध्वनिश्चेति त्रैविध्यं ध्वनेरङ्गीकृत्य तान् भेदान् सोदाहरणं न्यरूपयत् । तत्र वस्तुध्वनेरुदाहरणतया–

"भ्रमधार्मिकविस्रब्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन ।
गोदावरीनदीकूललतागहनवासिना दृप्तसिंहेन" ॥

इत्यादयः श्लोकाः प्रदर्शिताः । एतच्छ्लोकश्रवणसमनन्तरमेव विदितवाच्यार्थः, प्रकरणाद्यभिज्ञश्च सहृदयः "मा भ्रमीः" इत्यादिकम् अर्थान्तरमपि जानाति, यदेवोच्यते वस्तुध्वनिरिति । अत्र–"चतुरोऽयं कविः, कविनिबद्धो वक्ता, वक्त्री वा वाच्यार्थाद् भिन्नम् अर्थान्तरमपि प्रति-

पिपादयिषति भङ्ग्यन्तरेण" इति ज्ञात्वासौ सहृदयश्चमत्कारभरितान्तरङ्गो भवति । एवमेवालङ्कारध्वन्युदाहरणतया प्रदर्शितेषु–

"वीराणां रमते घुसृणारुणे न तथा प्रियास्तनोत्सङ्गे ।
दृष्टी रिपुगजकुम्भस्थले यथा बहलसिन्दूरे" ॥

(ध्व. २।२७।४)

इत्यादिषु श्लोकेष्वपि प्रथमं प्रतिपन्नवाच्यार्थः सहृदयः प्रतीयमानमलङ्कारमपि प्रत्यभिज्ञाय–"अहो ! निपुणोऽयं कविः । अत्रालङ्कारं वाच्यतया अनुपनिबध्य रुचिरया भङ्ग्या तं प्रतीतिपथगोचरं करोति" इति क्षणं चमत्कृतिभरितान्तरङ्गोऽग्रतः प्रसरति पठने । एतावदेव खलु विवक्षितम् आनन्दवर्धनेन सोदाहरणं वस्त्वलङ्कारध्वनी लक्षयता । रसध्वनिविषयेऽपीयमेव रीतिरभिप्रेता आनन्दवर्धनस्य । गृहीतविभावादिप्रतिपादकवाच्यार्थं पठित्वा "कविरयं तत्तन्नायकादिषु स्थितान् रत्यादिभावान्, य एव काव्यादिगतत्वाद् रसशब्दवाच्याः, व्यञ्जयितुम् उद्युङ्क्ते" इत्यवगच्छति । तादृशरसप्रत्यभिज्ञानानन्तरं कथं कस्यानुभूतिः, इत्यन्यो विषयः । वस्तुध्वन्यलङ्कारध्वन्योरपि अस्त्येव चमत्कारहेतुता । कुतोऽयं भवति चमत्कारः ? विवक्षितस्यार्थस्य व्यञ्जने प्रदर्शितं कविकौशलम्, अर्थगता रमणीयता, विशेषतश्च श्रोतुः सरसहृदयता काव्यवासनावासितान्तःकरणतारूपा अत्र हेतुरिति वक्तव्यम् । अत एव लौकिकव्यवहारैकप्रवणः, जडमतिर्वा– "साक्षादेव वक्तुं शक्यते किल, किमनया द्राविडप्राणायामरीत्या वक्रः पन्था अनुस्रियते ?" इति वदन् न कमपि चमत्कारलेशम् अनुभवति । सर्वेऽपि रत्यादयो भावाः सामाजिकस्य पठितुर्वा मनसि निलीना अनुद्बुद्धा वर्तन्ते । अन्यत्र तादृशभावग्रहणसमनन्तरमेव ते उद्बुद्धा भवन्ति । तादृश एव किलोच्यते 'सहृदयः', 'सवासनः', 'हृदयसंवादवान्' चेति । तदा चायं भावोद्रेकेण अपूर्वां काञ्चिन्मानसीं दशाम् अनुभवति । तत्प्राप्तौ प्रक्रिया का ? किं सा स्थितिः आनन्दमयी, सुखदुःखमिश्रा, मोहरूपा, सुखदुःखादिरूपेण अनिर्वचनीया इत्यादि तु स्वस्वमतानुसारेण प्रतिपाद्यतां तैस्तैर्विमर्शकैः; परन्तु विभावादिगतो व्यञ्जनाव्यापारो नायकादिगतरसव्यञ्जनयैवोपक्षीयते । न खल्वयं तत्तन्नायकादिसम्बद्धत्वेनोपनिबद्धानां विभावादीनां

व्यञ्जनाव्यापारः सामाजिकादिगतान् भावान् व्यञ्जयितुं पारयति । अतो नायकादिगतस्य रसस्य ध्वनिरेव आनन्दवर्धनाभिमतो रसध्वनिरिति प्रतीयते, अनुमानादिना प्रतीतिविषयीकृताद् रामादिगतरसात् सहृदयस्य कथं वा आनन्द इति यथा लोल्लट-श्रीशङ्कुकादिभिर्नैव निरूपितं तथैवानन्दवर्धनेनापि न किमप्युक्तम् । वस्तुध्वन्यादिषु या प्रक्रिया तत्सदृशी अत्रापि गृह्यताम् इत्येव भवेत्तस्याशयः प्रायो ध्वनिविरोधिनः सर्वेऽप्याचार्याः, महिमभट्ट-कुन्तक-भोज-धनञ्जयादयः काव्ये रसस्य प्राधान्यम् अङ्गीकुर्वन्ति । यदि सामाजिकादिगतस्यापि रसस्य ध्वन्यमानत्वमेवेत्याग्रहः, तदा तैः (ध्वनेरनङ्गी-कर्तृभिः) अङ्गीकृतस्य रसस्य का वा स्थितिर्भवेत् ? वस्तुतोऽभिनवगुप्ताङ्गी-कृतस्यापि रसस्य नैव व्यञ्जनाविषयत्वमिति उपपादयिष्यते ।

तैस्तैर्विभावादिभिर्व्यज्यमानो रामादिगतः स्थायिभाव एव रसतया-भिमत आनन्दवर्धनस्येति इतोऽपि ज्ञायते । तथा हि–"निषादविद्धाण्डज-दर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः" (रघु. १४।७०) इति कालिदासस्योक्तिमनुवदत्यानन्दवर्धनः – "तथा चादिकवेः पुरा । क्रौञ्च-द्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः" ।। (ध्व. १।५) इति । "मुनेर्मुखादप्रयत्नं निर्गतः श्लोकः 'मा निषाद' इत्यादिर्मुनिगतं शोकं सूचयति" इत्येव किल कालिदासस्याशयः । तामेव कालिदासोक्तिमुदाहरता आनन्दवर्धनेनापि "मा निषादेत्यादिना वाल्मीकिगतः शोक एव व्यज्यते, स एव करुणरसः" इत्यङ्गीकृतमिति स्पष्टं प्रतीयते । तथा चादिकवे-र्वाल्मीकेर्निहतसहचरीविरहकातरक्रौञ्चाक्रन्दजनितः शोक एव श्लोकतया परिणतः । शोको हि करुणस्थायिभावः" (ध्व. १।५) इति वदता आनन्दवर्धनेन, "यस्य शोकः" इति कालिदासेन च मुनेः शोक इति स्पष्टतया प्रतिपादितम् । रामायणगतस्य तस्य प्रकरणस्य परिशीलनेऽपि मुनेः शोकाविष्टता स्पष्टीभवति । एवं स्थिते आनन्दवर्धनोक्तिमिमां स्वमतानुसारेण व्याख्यातुं प्रवृत्तेनाभिनवगुप्तेन– "न तु मुनेः शोक इति मन्तव्यम्" इत्यादि यदुक्तं तत् प्रौढिवादमात्रमेव । अतश्च "रामादिगता एव रत्यादयो व्यञ्जनया व्यज्यन्ते । तेषामेव काव्यादिगतत्वाद् रसध्वनि-रिति नाम" इत्यानन्दवर्धनोऽभिप्रैतीति प्रतीयते ।

सर्वेषां रसानामेकया विधया सुखरूपतापि नाङ्गीक्रियते आनन्दवर्धनेन– "शृङ्गार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः" (ध्व. २।७) इति वदता । मधुरतायां चायम् आह्लादजनकतां द्रुतिकारणतां चोभयमप्यङ्गीकरोतीव । आह्लादजनकता केवलं शृङ्गारविषयैव, द्रुतिकारणता तु करुणेऽपीति सूचयति–

"शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये करुणे च प्रकर्षवत् ।
माधुर्यमार्द्रतां याति यतस्तत्राधिकं मनः" ॥ (ध्व. २।८)

इति वदन् । अन्यथा "शृङ्गार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः", "शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये करुणे च प्रकर्षवत्" इत्यनयोर्वाक्ययोः परस्परं विरोधः स्यात् । अभिनवस्तु स्वमतानुगुण्येन यथाकथञ्चिद् विरोधं परिहर्तुं प्रायतत । एवमानन्दवर्धनो रामादिगतस्यैव रसस्य रसध्वनितां, सुखादि-रूपताम् अङ्गीकरोति, अभिनवस्तु सामाजिकगतस्य रसस्य रसध्वनितां, रसमात्रस्य सुखैकरूपतां चाङ्गीकरोति ।

अत एव प्रतापरुद्रीये विश्वनाथो रत्नापणाख्यतद्व्याख्यानिर्माता च कुमारस्वामी लौकिकरसः, अलौकिकरसश्चेति रसस्य द्वैविध्यम्, रामादि-गतस्य लौकिकत्वम्, सामाजिकगतस्य चालौकिकत्वं प्रतिपादयाम्बभूवतुः– "तत्र रसो नायकाश्रय एव । यदि परं निपुणनटचेष्टया, तथाविधकाव्य-श्रवणबलेन च सामाजिकैः साक्षाद् भाव्यते तदा परगतस्यापि रसस्य सम्यग् भावनया परत्र निरतिशयानन्दजननमविरुद्धम् । अथवा मालत्यादि-शब्देभ्यो योषिन्मात्रप्रतीतौ रावणादिशब्देभ्यः शत्रुमात्रप्रतीतौ च स्मृत्यारूढेन तत्तद्योषिद्विशेषेण अनुकार्येण सामाजिकाश्रयत्वमपि न विरुद्धम्" (प्र. रु., पृ. २०५) । "अयं च रसो लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधः । तत्राद्यस्याश्रयमाह–अत्रेति । रसो लौकिको नायकोऽनुकार्यो रामादिराश्रयो यस्य स तथोक्तः । अलौकिकरसस्याश्रयमाह– अथवेति । (रत्नापणः, पृ. २०३) । लौकिकाद्रसात् सामाजिकस्य आनन्दः कथं भवतीत्येतत् कुमारस्वामी एवं समर्थयति–"तैर्यदि परं साक्षाद्भाव्यते केवलं स्वसम्बन्धि-

त्वेनानुसन्धीयते चेदित्यर्थः, तर्हि पुत्राद्यानन्ददर्शने पित्रादिवद् अत्राप्यानन्द उदेतीति भावः । अत एवोक्तं भावप्रकाशे–

"यस्तुष्टौ तुष्टिमाप्नोति शोके शोकमुपैति च ।
क्रोधे क्रुद्धो भये भीरुः स श्रेष्ठः प्रेक्षकः स्मृतः ॥ इति ।

(रत्ना., पृ. २०३)

तदेवम् आनन्दवर्धनाभिमतो व्यज्यमानो रसो रामादिगतः, भट्टनायकाभिनवगुप्तादिप्रतिपादितोऽनुभूयमानः, अथवा अनुभूतिरूपो रसः सामाजिकाश्रय इत्यनयोः स्पष्टो भेदः ।

रसयोरनयोर्विषये भ्रान्तेर्वारणाय पण्डितराजः प्रायः सर्वत्रापि व्यज्यमानं नायकादिगतं रसं 'स्थायिभावः' इति, अनुभूतिरूपं सामाजिकगतं च रसं 'रसः' इति निर्दिशति । यथा–विप्रलम्भशृङ्गारस्योदाहरणतया प्रदर्शितस्य "वाचो माङ्गलिकीः" इत्यादिश्लोकस्य विवृतौ–"अत्राप्यालम्बनस्य नायकस्य संयोगाद्रतिरभिव्यज्यमाना विप्रलम्भरसव्यपदेशहेतुः" (र. ग., पृ. ४२) इति ।

अभिनवगुप्तोऽपि अभिजानात्येवानयोर्व्यज्यमानानुभूयमानयो रसयोर्भेदम्, ययोः प्रथमस्तेनापि स्थायिभावनाम्ना निर्दिश्यते । ध्वन्यालोकगतस्य मङ्गलश्लोकस्य व्याख्यायाम्–"नित्योद्योगिनश्च भगवतोऽसम्मोहाध्यवसाययोगित्वेनोत्साहप्रतीतेर्वीररसो ध्वन्यते" इति लिखन्नसौ उत्साहस्यैव प्रतीयमानतां (व्यज्यमानताम्) अङ्गीकरोति । अत एव 'उत्साहप्रतीतेः' इत्यस्य–'स्वेच्छाकेसरिणः', मधुरिपोः', 'प्रपन्नार्तिच्छिदः' इति पदैर्हिरण्यकशिपुप्रभृतिनिबर्हणादिविषयकोत्साहस्य व्यञ्जनया सहृदयानां 'प्रतीतेः' इत्यस्य 'व्यञ्जनात्' इति, 'ध्वन्यते' इत्यस्य 'आस्वाद्यते' इति चार्थो ग्रहीतव्यः । उत्साहस्यैव ध्वनिविषयत्वात्, सामाजिकगतस्य रसस्य तदभावात् ।

तदेवं सम्यग्विचार्यमाणे इदं स्पष्टीभवति यद् आनन्दवर्धनपर्यन्तं सर्वैरप्याचार्यैर्नायकादिगतत्वेनैव रसस्य निरूपणमकारि । तेन च रसेन सहृदयेषु कथं वा आनन्द उदियादिति काचित् प्रक्रिया तत्प्रथमतया

भट्टनायकेन प्रदर्शिता, यामेव च अन्वसरदभिनवः किञ्चिन्नाममात्रपरिवर्तनेन । "अभिधा भावना चैव तद्भोगीकृतिरेव च" इति काव्यशब्देषु अभिधाव्यतिरिक्तं भावना भुक्तिश्चेति व्यापारद्वयमङ्गीकुर्वता भट्टनायकेन साधारणीकरणरूपा काचिदसाधारणी प्रक्रिया तत्प्रथमतया प्रतिपादिता, यया सहृदयः स्वसंविद्विश्रान्तिरूपमानन्दमनुभवतीति सिद्धान्तितम् । भट्टनायकेनायं भावनाख्यो व्यापारः काव्यशब्दे फलबलकल्पितः । विना हि सहृदयगतां भावनां साधारणीकरणं नोपपद्यते विभावादीनाम्, एवं स्थिते स्वयमप्यङ्गीकृतया भावनयैव (दृश्यताम् अभिनवमतानुवादप्रसङ्गे पण्डितराजोक्तं "तदीयसहृदयतासहकृतेन भावनाविशेषमहिम्ना" इत्यादि) संविद्विश्रान्तिरूपस्य वा आनन्दावरणभङ्गरूपस्य वा रसस्य निष्पत्तेः सम्भवे कुतो वा अभिनवोऽत्र व्यञ्जनां प्रवेशयतीति न जानीमः । यतः, यथा पूर्वमेव सूचितम्, सोऽयं व्यञ्जनाव्यापारः स्वरूपतो नितरां भिन्नो वस्तुध्वन्यलङ्कारध्वनिनायकादिगतरसध्वनिसम्बद्धाद् व्यञ्जनाव्यापारात् । एतद्व्यञ्जनासाध्या हि व्यक्तिः, यैव रसध्वनिरित्युच्यते अभिनवगुप्तेन आवरणभङ्गरूपा आत्मस्वरूपाभिव्यक्तिः । अत एव किलोक्तं पण्डितराजेन–"मतस्यैतस्य पूर्वस्मान्मताद् भावफलव्यापारान्तरस्वीकार एव विशेषः । भोगस्तु व्यक्तिः । भोगकृत्त्वं तु व्यञ्जनादविशिष्टम्" (र. ग., प. उ.) इति । वस्तुतः पश्चात्तनेन अभिनवेनैव पदानां परिवृत्तिः कृता । अतः पण्डितराजेनात्र–"भोगस्तु व्यक्तिः, भोगकृत्त्वं तु व्यञ्जनादविशिष्टम्" इत्यस्य स्थाने–"व्यक्तिस्तु भोग एव, व्यञ्जनं तु भोगकृत्त्वादविशिष्टम्" इति वक्तव्यम् । अतो व्यञ्जनाव्यापारेण व्यज्यमानो रसो नायकादिगत एव । तस्यैव च आनन्दवर्धनसम्मता रसध्वनिता इति युक्तमुत्पश्यामः ।

रसस्य संविद्विश्रान्तिरूपतामभ्युपगच्छता भट्टनायकेन सर्वेषामपि रसानामानन्दरूपता सूचिता । अज्ञानावरणभङ्गेनानन्दांशस्योद्बुद्धिमङ्गीकुर्वाणोऽभिनवगुप्तोऽपि तामेव रीतिमनुरुणद्धि । अत्र प्रधानतया तेनाभ्युपगत आध्यात्मिकसिद्धान्त एव हेतुः, यो हि आधुनिकस्य रजनीशस्य मतेन किञ्चित्साम्यं वहति ।

काश्मीरशैवमतसम्बद्धं कौलसम्प्रदायमनुरुन्धानस्य अभिनवगुप्तस्य मते परां कोटिमधिरूढो निरन्तरायो भावावेश एव आत्मविश्रान्तिं जनयति। किञ्चित्कालिकत्व-चिरस्थायित्वभेदेन, सान्तरायत्व-निरन्तरायत्वभेदेन च तादृशात्मविश्रान्तिरेव महत ऐहिकानन्दस्य मोक्षानन्दस्य च हेतुतां भजत इति तत्र तत्राभिनवगुप्तस्योक्तीनां परिशीलनेन ज्ञायते। ऐन्द्रियिकी सुखानुभूतिर्नैव हेया यैव स्वात्मविश्रान्तिं ददातीति प्रतिपादितं तेन भगवद्गीताव्याख्याने–

"तत्र येषां मोक्षप्राधान्यं तैरेव विषयाः सेव्या इत्युच्यते–'देवान् भावयतानेन' ... ... देवाः क्रीडाशीला इन्द्रियवृत्तयः। करणेश्वर्यो देवता रहस्यशास्त्रप्रसिद्धाः। ता अनेन कर्मणा तर्पयत। यथासम्भवं विषयान् भक्षयतेत्यर्थः। तृप्ताश्च सत्यस्ता वो युष्मान् आत्मन एव स्वरूपमात्रोचितापवर्गान् भावयन्तु, स्वात्मस्थितियोग्यत्वात्। एवमनारतं व्युत्थानसमाधिसमयपरम्परायाम् इन्द्रियतर्पण-तदात्मसद्भावलक्षणे परस्परभावने सति शीघ्रमेव परमं श्रेयः परस्परभेदविगलनलक्षणं ब्रह्म प्राप्स्यथ"॥

(भ. गी. ३।२)

"न केवलमित्थमपवर्गे यावत् सिद्धिलाभेऽपि अयं मार्ग इत्याह– "इष्टान् भावान् हि वो देवाः" ... ... तेषां विषयाणां स्मृतिसङ्कल्पध्यानादिना भावा विषया इन्द्रियैरेव दत्ताः। यदि तेषामेवोपभोगाय विषया न दीयन्ते तर्हि स्तेनत्वं चौर्यं स्यात्, छद्मचारित्वात् ... ... अतोऽयं वाक्यार्थः – यः सुखोपायं सिद्धिम् अपवर्गं वा प्रेप्सति तेन इन्द्रियकौतुकनिवृत्तिमात्रफलतयैव भोगा यथोपनतमासेव्याः" इति।

(भ. गी. ३।१२)

"... ... इन्द्रियात्मकदेवगणतर्पणलक्षणयज्ञादवशिष्टम् अन्तःसारस्वात्मस्थित्यानन्दलक्षणविघसं येऽश्नन्ति, तत्रारूढा भवन्ति, तदुपादेयोपायतया तु विषयभोगं वाञ्छन्ति ते सर्वकिल्बिषैः शुभाशुभैः मुच्यन्ते"।

(भ. गी. ३।१३)

"इतरे ज्ञानपरिदीपितेषु फलदाहकेषु इन्द्रियाग्निषु विषयानर्पयन्ति । भेदवासनानिरासायैव भोगानभिलषन्ति इत्युपनिषत्" । तथा च मयैव लघ्व्यां प्रक्रियायामुक्तम्–

"न भोग्यं व्यतिरिक्तं हि भोक्तुस्त्वत्तो विभाव्यते ।
एष एव हि भोगो यत् तादात्म्यं भोक्तृभोग्ययोः" ॥ इति ।

स्पन्देऽपि–

"भोक्तैव भोग्यभावेन सदा सर्वत्र संस्थितः" ।

(भ. गी. ४।२६)

"... ... ते च सर्वानिन्द्रियव्यापारान्, मानसान् ... ... आत्मनो मनसः, संयमहेतौ योगनाम्नि ऐकाग्र्यवह्नौ सम्यग्ज्ञानपरिदीपिते पूरयितव्ये निवेशयन्ति । गृह्यमाणं विषयं सङ्कल्प्यमानं वा तदेकाग्रतयैव परित्यक्तान्यव्यापारया बुद्ध्या गृह्णन्तीति तात्पर्यम्" । तदुक्तम्–

"भावेऽव्यक्ते निरुद्धा चिद् नैव भावान्तरं व्रजेत् ।
तदा तन्मध्यभावेन विकल्पस्यापि भावना" ॥

(भ. गी. ४।२७)

ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतौ अभिनवगुप्तेन प्रतिपादिताः केचिदंशा रसस्वरूपविषये तस्याभिमतं मतं सूचयन्ति । भोगान् भुञ्जानस्य भोगतादात्म्यापत्तिमय आनन्द एव चमत्कृतिः । येन केनचिदाहारेण उदरपूरणमात्रप्रवणाद् औदरिकाद् वैलक्षण्येन "इदमित्थम्" इति विमृशन् प्रमातृभावमेव प्रधानतया परामृशन् भुञ्जान इत्युच्यते । स चानन्द आत्मस्वरूपः । यतः स्वात्मनः परिपूर्णनिजस्वरूपप्रकाशनमेव परामर्शरूपम्, आनन्द इति चोच्यते; परन्तु क्षुधाद्यातुराणाम् अन्नाद्यभिलाषविवशीकृतमतीनाम् आत्मपरामर्शस्यान्तरायान्तरितत्वात् तेषामनानन्दमयतैव भवति, यदा पुनस्तेषामन्नादिलाभेन क्षुधादिशान्तिस्तदा अन्नरिक्तजठरतारूपाया अपूर्णताया अपगमाद् अनुभूयमानेऽपि आत्मपरामर्शमये स्वानन्दे कान्तालिङ्गनादीनामन्येषामभिलाषाणामविनाशात्

सोऽयमानन्दोऽपूर्ण एव । सर्वेषामपि वैषयिकानन्दानामेवमेवापूर्णता दृश्यते; परन्तु तेषु सर्वेष्वप्यनुभूयमान आनन्दः स्वात्मानन्दांश एव ।

नाट्यकाव्यादिगतस्य वैषयिकानन्दविलक्षणस्य शृङ्गारादेर्निरन्तराया रसना प्रमातृताविश्रान्तिरेव । अत एव च सा परिपूर्णप्राया आनन्दरूपा च । एवं च वैषयिकभोगे वा अलौकिक्यां रसचर्वणायां वा अनुभूयमान आनन्दः स्वात्मानन्द एव । सान्तरायत्वनिरन्तरायत्वाभ्यां पुनरनयोरानन्दयोरपूर्णता-पूर्णप्रायतारूपो भेद इत्यभिनवगुप्तस्याशयः । विषयस्यास्य स्पष्टीकरणार्थं तस्यैव वाक्यान्युद्ध्रियन्ते–

"चमत्कृतिर्हि भुञ्जानस्य या क्रिया भोगसमापत्तिमय आनन्दः स उच्यते । ... ... स्वरूपस्य, स्वात्मनः परिपूर्णनिजस्वभावप्रकाशनमेव परामर्शमयतां दधदानन्द इत्युच्यते । तथा देहादिसङ्कोचकलुषा परिपूर्णप्रत्यगात्माहंभावनिष्ठत्वेन शरीरस्य रिक्ततया क्षुधातुरस्य व्यतिरिक्तान्नाभिलाषवशीकृतमतेरात्मपरामर्शोऽयमेकघनवृत्त्या यतो न सम्भवति ततोऽयमनानन्दमय इवास्ते । सति आत्मपरामर्शमये स्वानन्दे यदा तु अन्नपरिपूर्णजठरता अस्य तदा तद्रिक्ततोद्रेकरूपा तावदपूर्णता विनष्टा । संस्काररूपतया तु तदानीं यदभिलषणीयं कान्तालिङ्गनादि परामर्शनीयं स्थितम्, यदाह गुरुः पतञ्जलिः –"न हि चैत्र एकस्यां स्त्रियां रक्त इति अन्यासु विरक्तः" इत्यादि, तद्योगादपूर्णोऽयमानन्द इति परमानन्दोऽयं न भवति । सांसारिकश्च सर्वोऽप्यानन्दः –"लाभे भाविवियोगभीरु ..." इति, "विषयो विषयान्तरार्थितां जनयन् वा जनयेत् कथं सुखम्" इति च न्यायेन व्यतिरिक्ताकाङ्क्षाविच्छेदमयता सर्वात्मना न स्वीकुरुत इति ततोऽप्यपूर्ण एव । यस्त्वानन्दांशस्तत्र स्वात्मपरामर्शरूपतैव प्रयोजिकेति । तत एवोक्तम्–

"त्रैलोक्येऽप्यत्र यो यावानानन्दः कश्चिदीक्ष्यते ।
स बिन्दुर्यस्य तं वन्दे देवमानन्दरूपिणम्" ॥

(स्त. चि. ६१)

इति श्रीभट्टनारायणेन । तथा च "मधुरादौ रसे औदरिकाभ्यवहारवैलक्षण्येन प्रवृत्त इदमित्थमिति प्रमातरि विश्रामयन्, प्रमातृभागमेव प्रधान-

तया विमृशन् भुञ्जान इत्युच्यते, यत्रापि अत्यन्तमन्यथाभावमतिक्रम्य सुख-मास्वाद्यते अर्जनादिसम्भाव्यमानविघ्नान्तरनिरासाद् वैषयिकानन्दविलक्षण-शृङ्गारादौ नाट्यकाव्यादिविषये, तत्र वीतविघ्नत्वादेव असौ रसना चर्वणा, निर्वृतिः, प्रतीतिः, प्रमातृताविश्रान्तिरेव, तत एव हृदयेन परामर्शलक्षणेन प्राधान्याद् व्यपदेश्या व्यवस्थितस्यापि प्रकाशभागस्य वेद्यविश्रान्तस्य अनादरणात् सहृदयता उच्यत इति निर्विघ्नाः स्वादरूपाश्च रसनास्तद्गोचरीकार्याश्चित्तवृत्तयो रसा नव इत्ययमर्थोऽभिनवभारत्यां नाट्यवेदविवृतौ वितत्य व्युत्पादितोऽस्माभिरिति तत्कुतूहली तामेव अवलोकयेत्" । (ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिनी, तृतीयो भागः, पृ. १७७-१७९)

"परब्रह्मास्वादो ब्रह्मचारित्वं चास्त्यस्य रसास्वादस्य" (लोचनम्, पृ. ११०) इति वदता अभिनवगुप्तेन इतरवैषयिकानन्दापेक्षया रसानन्दस्य आधिक्यमेव प्रतिपिपादयिषितम् । वस्तुतो रसोऽपि (रसानन्दोऽपि) परमेश्वरविश्रान्त्यानन्दस्य बिन्दुमात्रमिति स्पष्टीकृतम्–"सकलप्रमाणपरि-निश्चितदृष्टादृष्टविषयविशेषजं यत् सुखं, यदपि वा लोकोत्तरं रसचर्वणा-त्मकं तत उभयतोऽपि परमेश्वरविश्रान्त्यानन्दः प्रकृष्यते । तदानन्द-विपृण्मात्रावभासो हि रसास्वाद इत्युक्तं प्रागस्माभिः । लौकिकं तु सुखं ततोऽपि निकृष्टप्रायं बहुतरदुःखानुषङ्गादिति तात्पर्यम्" ।

(लोचनम्, पृ. ५१०)

किं सर्वेषां रसानामविशेषेण आनन्दरूपता इत्येतदद्य विचारयामः । जन्मिमात्रस्य मनसि विविधा भावा निलीना वर्तन्ते । तेषु च प्रधानतया नव भावाः प्रायः सर्वेषु मानवेषु आजन्मनो निगूढा भवन्तीति तेषामेव स्थायिभावत्वम् इति प्रतिपादितमभिनवगुप्तेन –"स्थायित्वं चैतावतामेव, जात एव हि जन्तुरियतीभिः संविद्भिः परीतो भवति । तथा हि– "दुःखसंश्लेषविद्वेषी सुखास्वादनतत्परः" इति न्यायेन सर्वोऽपि रिरंसया व्याप्तः स्वात्मन्युत्कर्षमानितया परमुपहसन्, अभीष्टवियोगसन्तप्तः, तद्धेतुषु क्रोधपरवशः, अशक्तौ ततो भीरुः, किञ्चिदर्जिजीषुरपि, अनुचित-

वस्तुविषयवैमुख्याक्रान्तः, किञ्चिदभीष्टतया अभिमन्यमानः, तत्तत् स्वपर-कर्तव्यदर्शनसमुदितविस्मयः किञ्चिच्च जिहासुरेव जायते" (हिन्दी अभिनवभारती, पृ. ४८०) इत्यादिना । तत्तद्भावोद्बोधकसामग्र्याः प्रत्युपस्थितौ च अन्तरङ्गे निलीना एव ते ते भावा उद्बुद्धा भवन्ति–सुन्दर्या युवत्याः सुन्दरस्य यूनो वा एकान्ते रम्ये देशे हठाद्दर्शने युवकगता युवतीगता वा रतिरुद्बुद्धा भवति । कस्यचन शत्रोर्दर्शने च क्रोधः । एवमेव चान्ये भावाः । ये पुनर्जितेन्द्रिया वशीकृतसकलमानसवृत्तयः, ये च वा पशुतुल्यप्रवृत्तयो नितरां परिमितभावसम्पदस्तेषु पुनर्निमित्तोपस्थितावपि न भवेदेव भावोद्बोधः । भवन् वा उद्बोधः केषाञ्चिदेव भावानां भवेत् । अत एवोक्तम्–

"येषां वल्लभया समं क्षणमिव स्फारा क्षपा क्षीयते
तेषां शीततरः शशी विरहिणामुल्केव संतापकृत् ।
अस्माकं न तु वल्लभा न विरहस्तेनोभयभ्रंशिनाम्
इन्दू राजति दर्पणाकृतिरयं नोष्णो न वा शीतलः"॥ इति ।
(काव्यमीमांसायामुदाहृतम्–९।२।३)

"सवासनानां सभ्यानां रसस्यानुभवो भवेत् ।
निर्वासनास्तु रङ्गान्तः काष्ठकुड्याश्मसंनिभाः" ॥ इति च ।
(साहित्यदर्पणे धर्मदत्तोक्तत्वेनोदाहृतम्– ३।८)

रसास्वादविषये एतादृशा अपवादभूता इति ते न परिगण्यन्ते । **"शृङ्गार एव मधुरः"** (ध्व. २।७) इति कारिकाया व्याख्याने–"रतौ हि समस्तदेवतिर्यङ्नरादिजातिष्वविच्छिन्नैव वासनास्ते इति न कश्चित्तत्र तादृग्यो न हृदयसंवादमयः । यतेरपि हि तच्चमत्कारोऽस्त्येव" इति विवृण्वता अभिनवगुप्तेन कीदृशं यतिं मनसिकृत्य तथा लिखितमिति न जानीमः ।

नायकादिसम्बद्धत्वेनोपनिबद्धैः काव्यनाटकाद्युपनीतैर्विभावादिभिर्नायिकादिगतानामेव रत्यादीनामुद्बोधो भवेत्, न पुनः सामाजिकादिगतानाम् '

सामाजिकाः पुनर्लोक इव नायकादिगतान् भावान् उद्बुद्धान् अनुमिन्वते* । अत एव भट्टनायकेन साधारणीकरणप्रक्रिया प्रदर्शिता या अभिनवेनापि स्वीकृता । वस्तुतोऽन्यसम्बद्धानामपि विषयाणाम् अन्यगतभावोद्बोधकरणता दृश्यत एव लोके । यतो हि चुम्बनालिङ्गनादिप्रवृत्तयोर्यूनोर्दूराद्दर्शनेन अन्यगतापि रतिरुद्बुद्धा रिरंसां जनयति यूनां हृदयेषु । वृद्धानां मनसि जुगुप्सां जनयति चेत् तत्र कारणम् अन्यदेव । एवमेव शोचतोऽन्यान् दृष्ट्वा अन्यः शोकाविष्टो भवति, हसतश्च दृष्ट्वा हासवान् इत्यादि । अस्तु नाम तथा लोके, काव्यादिषु न सम्भवतीति धिया प्राय इयं साधारणीकरणप्रक्रिया सम्प्रवर्तिता सहृदयधुरीणेन भट्टनायकेन । यतो लोके क्रोधाविष्टौ द्वौ दृष्ट्वा उदासीनस्तृतीयः क्रोधाविष्टो न भवेत् । कदाचिदयं भयाविष्टः पलायेतापि तस्मात् स्थानात् ।

साधारणीकृतैर्विभावादिभिः सामाजिकादीनां हृदयेष्वपि रत्यादीनामेवोद्बोधो भवेत्, न पुनः केवलस्यानन्दस्य । यदि ते सुखरूपास्तदा आनन्दांशस्यापि उद्बोधो भवति न पुनः सर्वत्र । "संविद्विश्रान्तिर्भवति", "आनन्दांशोऽनावृतो भवति" इत्यादिप्रतिज्ञामात्रेण आनन्दो न भवति । अस्ति खलु ज्ञानमात्रे संविद्विश्रान्तिः, ज्ञानस्यैव संवित्त्वात् । आत्मनो ज्ञानानन्दरूपताङ्गीकारेऽपि न खलु सर्वेषु ज्ञानेषु आनन्दोद्बोधः ? अतः प्रायो नैकेषु स्थानेषु चिदंशोद्बोधेऽपि, अर्थाद् ज्ञानोत्पत्तावपि, आत्मन आनन्दांशस्तिरोहित एवास्ते इत्यभ्युपगन्तव्यम्, अनुभवबलात्, सर्वबाह्यवृत्तिनिवृत्तिरूपायाम्, **"सता सोम्य तदा संपन्नो भवति, स्वमपीतो भवति"** (छा. उ. ६।८।१) इति, **"प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्"** (बृ. उ. ४।३।२१) इति च वर्णितायां सुषुप्तावपि अविद्यावृत्तिरनुगता भवतीति हि अङ्गीक्रियते वेदान्तिभिः ।

---

*. यथा अभिनवगुप्तेन प्रत्यपादि–"लोकव्यवहारे कार्यकारणसहचार्यात्मकलिङ्गदर्शने स्थाय्यात्मकपरचित्तवृत्त्यनुमानाभ्यासवशात्" (अ. भा. रससूत्रम्) इति तथा काव्यादिष्वपि अनुमायाः प्रवृत्तिर्भवत्येव । कार्यकारणादीनाम् अनुभावविभावादिनामान्तरदानमात्रेण तेषु स्थितस्य कार्यकारणभावस्यानुच्छित्तेः ।

"सुखमहमस्वाप्सम्" इतिवत् "न किञ्चिदवेदिषम्" इत्यपि सुप्तोत्थितस्य प्रत्यभिज्ञानात् । अत एवोक्तं सुषुप्तिस्थितिवर्णनप्रसङ्गे माण्डूक्योपनिषद्भाष्ये शङ्करभगवत्पादैः –"**मनसो विषयविषय्याकारस्पन्दनायासदुःखाभावादानन्दमयः आनन्दप्रायः, नानन्द एव**" (मा. उ. भा. ५) इति । तद्व्याख्यायां चोक्तम् आनन्दगिरिणा –"न हि सुषुप्ते निरुपाधिकानन्दत्वं प्राज्ञस्याभ्युपगन्तुं शक्यम्, तस्य कारणोपहितत्वात्" इति । यदा सौषुप्तानन्दस्यैवेयं गतिस्तदा का कथा रसानन्दस्य यस्यामवस्थायां विभावादिप्रतीत्यनुवृत्तिः अङ्गीकृता । "विभावादिजीविताvधिः ... ... स च न कार्यः, विभावादिविनाशेऽपि तस्य सम्भवप्रसङ्गात्" (का. प्र. ४।२८) इति हि प्रतिपादितं मम्मटेन ।

परमात्मवर्णनपराणां काव्यानां पठनेन, तदर्थभावनया, तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थमननादिना वा अज्ञाननिवृत्तिः, आनन्दोद्बोधश्च भवतीति यद्युच्यते तदङ्गीकर्तुं शक्नुमः, भाव्यमानस्यार्थस्य सच्चित्सुखरूपत्वात्, शास्त्रप्रामाण्याच्च । अत एव भक्तिरसस्यैव अलौकिकरसतां रसानां चान्येषां लौकिकतां प्रतिपादयता मधुसूदनसरस्वत्या भगवद्भक्तिरसायने–"अत एव अनवच्छिन्नानन्दघनस्य भगवतः स्फुरणाद् भक्तिरसे अत्यन्ताधिक्यमानन्दस्य, लौकिकरसे तु विषयावच्छिन्नस्यैव चिदानन्दांशस्य स्फुरणात् तत्रानन्दस्य न्यूनतैव । तस्माद् भक्तिरस एव लौकिकरसानुपेक्ष्य सेव्य इत्यर्थः" (भ.र.,पृ.४९) इत्युक्तम् । अतः सर्वेष्वपि काव्येषु नेयं रीतिः प्रतिज्ञामात्रेण स्थापयितुं शक्यते, अनुभवविरोधात् । करुण-भयानक-बीभत्सादिप्रधानेभ्योऽपि काव्येभ्यो महान्तमानन्दमनुभवामीति को नु वा परप्रत्ययानेयबुद्धिरमूढः अभिदधीत ? "भग्नावरणचिद्विशिष्टो रत्यादिः स्थायिभावो रसः" इति वा, "रत्याद्यवच्छिन्ना भग्नावरणा चिदेव रसः" इति वा अङ्गीकारेऽपि उपाधिभूतानां रतिशोकजुगुप्सादीनामनुवृत्तेः शोकजुगुप्सादिशबलित एव आनन्द इति वक्तव्यम् । अङ्गीकृतं ह्येतद् अभिनवगुप्तेनापि– "सुखदुःखाद्याकारतत्तच्चित्तवृत्तिरूपरूषितनिजसंविदानन्दप्रकाशमयः, अत एव विचित्रो रसनास्वादनचमत्कारचर्वणनिर्वेश-

भोगाद्यपरपर्यायः, तत्र यदवभासते तदेव नाट्यम्" (अ. भा. १।१०७) इति वदता ।

"योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखसमन्वितः ।
सोऽङ्गाद्यभिनयोपेतो नाट्यमित्यभिधीयते" ॥

(ना. शा. १।११९)

इत्यस्य च व्याख्याने सर्वेषां स्थायिभावानां सुखदुःखरूपतां प्रतिपादयता तेनैव रससूत्रव्याख्याने, रसानुभूतौ स्थायिसंस्पर्शोऽङ्गीकृतः – "लोकस्य सर्वस्य साधारणतया स्वत्वेन भाव्यमानश्चर्व्यमाणोऽर्थो नाट्यम् । स च सुखदुःखरूपेण विचित्रेण समनुगतो न तु तदेकात्मा । तथा हि –रतिहासोत्साहविस्मयानां सुखस्वभावत्वम्, तत्र तु चिरकालव्यापिसु स्वानुसन्धिरूपत्वेन विषयौन्मुख्यप्राणतया तद्विषयाशंसाबाहुल्येन अपायभीरुत्वाद् दुःखानुवेधो रतेः, हासस्य सानुसन्धानस्य विद्युत्सदृशस्तात्कालिकोऽल्पदुःखानुवेधः सुखानुगतः । उत्साहस्य तात्कालिकदुःखायासनिमज्जनरूपानुसन्धिना भाविबहुजनोपकारिचिरतरकालभाविसुखसमाचिकीर्षात्मना सुखरूपता । विस्मयस्य निरनुसन्धानतडित्तुल्यसुखरूपता, क्रोधभयशोकजुगुप्सानां तु दुःखरूपता, तत्र चिरकालदुःखानुसन्धिप्राणो विषयगतात्यन्तिकनाशभावनातदाकाङ्क्षाप्राणतया सुखदुःखानुवेधवान् क्रोधः । निरनुसन्धितात्कालिकदुःखप्राणतया तदवगमाकाङ्क्षोत्प्रेक्षितसुखानुसंभिन्नं भयम् । द्वैकालिकस्त्वभीष्टविषयनाशजः प्राक्तनसुखस्मरणानुविद्धः सर्वथैव दुःखरूपः शोकः । उत्पाद्यमानदुःखानुसन्धानजीवितविषयात् पलायनपरायणरूपा निषिध्यमानशङ्कितसुखानुविद्धा जुगुप्सा । समस्तपूर्वदुःखसञ्चयप्राणितः सम्भाविततदुपरमबहुलसुखमयो निर्वेदः । एवं व्यभिचारिप्रभृतिष्वपि वाच्यम्" इति ।(हि. अ. भा., पृ. २१९-२२०)

"इत्यानन्दरूपता सर्वरसानाम् । किन्तु उपरञ्जकविषयवशात् तेषामपि कटुकिन्तास्पर्शोऽस्ति वीरस्येव । स हि क्लेशसहिष्णुतादिप्राण एव" ।

(हि. अ. भा., पृ. ४७८) इति च ।

अलौकिकत्वाच्च रसानुभूतेरेतादृशपर्यनुयोगानवकाश इति यदुच्यते तत्र पृच्छामः – केयं रसगता अलौकिकता ? काव्यशब्दप्रयोज्यत्वं चेत्, प्रतिज्ञामात्रमिदम्, प्रमाणान्तरानुपष्टम्भितत्वात् । भावनादिसहकृतचक्षुः-श्रोत्रादीन्द्रियजन्यज्ञानप्रयोज्यस्य का वास्य रसानुभवस्यालौकिकता ? विभावादिज्ञानस्यैन्द्रियिकत्वेऽपि तदनन्तरभाविनो रसानुभूतेर्नैन्द्रियिकत्वम्, अत एव चास्यालौकिकत्वमिति चेत्, तदा सर्वेषामेव तादृशानामनुभवानाम् अलौकिकत्वमभ्युपगन्तव्यं स्यात् । "श्वो भवते सुमधुराणि खाद्यानि दास्यन्ते" इति केनचिदुक्त औदरिकः पुनः पुनस्तमेव वाक्यार्थं स्मरन् मनोमोदकान्यास्वादयति । एतस्याप्यास्वादस्य अलौकिकता कुतो नाङ्गी-क्रियते ? गणितशास्त्रादिसम्बद्धं कञ्चित् क्लिष्टतमं विषयं चिरं विमृश्य अन्ततो ज्ञातरहस्यस्य य आनन्दो जायते सोऽपि कुतो नालौकिकः ? शास्त्रार्थचिन्ताप्रवृत्ताः किल विद्वांसो विगलितवेद्यान्तरे कस्मिंश्चिल्लोकान्तर इव वसन्ति तस्मिन् समये । कुतो नाऽसौ अलौकिकोऽनुभवः ? अतो भौतिकेन्द्रियजन्यज्ञानजन्यत्वसामान्याद् रसानुभूतेरपि लौकिकतैव । भरता-दारभ्य लोल्लटश्रीशङ्कुकानन्दवर्धनाधिपर्यन्तं न केनाप्यस्यालौकिकता प्रतिपादिता, भट्टनायकेनैव तत्प्रथमतया इयं प्रतिपादिता, अनुसृता च अभिनवेन संविद्विश्रान्त्यावरणभक्षगादिप्रक्रियाप्रदर्शनेन । पूर्वोक्तेषूदाहरणेषु ते ते स्वसम्बद्धानेव विषयान् पुनः पुनर्भावयन्त आनन्दतुन्दिलिता भवन्ति । अत्र पुनः आत्मासम्बद्धैरेव विभावादिभिः साधारणीकरणमहिम्ना तथा अगृहीतैरुदबुद्धरत्यादी रसानुभवं प्राप्नोतीति इयमेवालौकिकता इति चेत्, अन्यसम्बद्धस्य तथा अग्रहणं भ्रान्तिविलसितमेव किल भवति ? कुतोऽस्य तत्कृतस्य रसानुभवस्य अलौकिकता ? अथवा –अङ्गीक्रियतां वा काचित् पारिभाषिकी अलौकिकता, तथापि कथं वेयमीष्टे सर्वेषां रसानाम् आनन्दरूपतां साधयितुम्, अनुभवविरोधात् । यदि सर्वेषां रसानामेकयैव विधया आनन्दरूपता तदा कुतो वा केषाञ्चिद् रसानां द्रुतिकारणत्वम्, केषाञ्चिच्च दीप्तिजनकत्वम् अङ्गीक्रियते । उपधायकस्थायिभावादिवशा-दिति चेत् तद्वशादेव दुःखाद्यात्मकताऽप्यङ्गीक्रियताम् ।

अत एव केचिदालङ्कारिकाः कवयश्च केषाञ्चिद्रसानां सुखरूपतां केषाञ्चिद्रसानां सुखरूपतां केषाञ्चिद्दुःखहेतुतां च प्रतिपादयन्ति । नाट्य-दर्पणस्य रचयितारौ रामचन्द्र-गुणिचन्द्रौ–"तत्र इष्टविभावादिस्वरूप-सम्पत्तयः शृङ्गारहास्यवीराद्भुतशान्ताः पञ्च सुखात्मानः । अपरे पुनः अनिष्टविभावाद्युपनीतात्मानः करुणरौद्रबीभत्सभयानकाश्चत्वारो दुःखा-त्मानः" (नाट्यदर्पणम्, पृ. १४१) इत्याहतुः ।

पण्डितराजोऽपि 'नव्यास्तु' इत्युपक्रम्य किञ्चिन्मतमुपस्थापयति यत्र रसस्य भ्रान्तिरूपता अथवा भ्रान्तिप्रयोज्यता प्रतिपाद्यते । प्रथमतोऽभिनव-गुप्तस्य मतं सादरमुपस्थापयतोऽप्यस्य अस्मिन्नेव नव्यानां मते पक्षपात इति प्रतीयते । यतः प्रायः (द्वित्रस्थानवर्जम्) नैकेषु स्थानेषु स्वाभिमतमेव मतं नव्यमततया उपक्षिपति पण्डितराजः । एषा तेषां प्रक्रिया नव्यानाम्– "काव्ये नाट्ये च कविना नटेन च प्रकाशितेषु विभावादिषु व्यञ्जनाव्या-पारेण दुष्यन्तादौ शकुन्तलादिरतौ गृहीतायाम् अनन्तरं च सहृदयतोल्ल-सितस्य भावनाविशेषरूपस्य दोषस्य महिम्ना कल्पितदुष्यन्तत्वावच्छादिते स्वात्मन्यज्ञानावच्छिन्ने शुक्तिशकल इव रजतखण्डः समुत्पद्यमानोऽनिर्वच-नीयः साक्षिभास्यः शकुन्तलादिविषयकरत्यादिरेव रसः । अयं च कार्यो दोषविशेषस्य । नाश्यश्च तन्नाशस्य । स्वोत्तरभाविना लोकोत्तराह्लादेन भेदाग्रहात् सुखपदव्यपदेश्यो भवति । स्वपूर्वोपस्थापितेन रत्यादिना तदग्रहात्, तद्रतित्वेनैकत्वाध्यवसायाद्वा व्यङ्ग्यो वर्णनीयश्चोच्यते .... यदपि विभावादीनां साधारण्यं प्राचीनैरुक्तं तदपि काव्येन शकुन्तलादिशब्दैः शकुन्तलात्वादिप्रकारकबोधजनकैः प्रतिपाद्यमानेषु शकुन्तलादिषु दोषविशेषकल्पनं विना दुरुपपादम् । अतोऽवश्यकल्प्ये दोषविशेषे तेनैव स्वात्मनि दुष्यन्ताद्यभेदबुद्धिरपि सूपपादा । .... शृङ्गारप्रधानकाव्येभ्य इव करुणप्रधानकाव्येभ्योऽपि यदि केवलाह्लाद एव सहृदयहृदयप्रमाणकः, तदा कार्यानुरोधेन कारणस्य कल्पनीयत्वात् लोकोत्तरकाव्यव्यापारस्यैवाह्लाद-पयोजकत्वमिव दुःखप्रतिबन्धकत्वमपि कल्पनीयम्, अथ यद्याह्लाद इव

दुःखमपि प्रमाणसिद्धं तदा प्रतिबन्धकत्वं न कल्पनीयम्, ःस्वस्वकारण-वशाच्च उभयमपि भविष्यति" (र. ग., पृ. ३०-३१) इति ।

अत्र नव्यानां मतमुपस्थापयता पण्डितराजेन त्रयोंऽशाः सूचिताः –

१. व्यञ्जनया नायकादिगतं रत्यादिकमेव व्यज्यते, न पुनः सामाजिकगतत्वेनोच्यमानो रसः ।

२. सर्वेषामपि रसानां सुखैकरूपतेति न निश्चेतुं पार्यते । केषाञ्चिद् दुःखरूपता केषाञ्चिच्चोभयरूपता यथानुभवं निश्चेतव्या ।

३. रसानुभूतिश्च भ्रान्तिजन्या इति ।

नितरां स्पृहणीयाया रसानुभूतेर्भ्रान्तिजन्यत्वश्रवणसमनन्तरमेव सम्भ्रान्तचित्ता भवन्ति केचिद्विद्वांसः; परन्तु मुकुलीकृतलोचनाश्चिन्तयन्तु विपश्चितः – पुरःस्थितानाधुनिकान् नटीनटादीन् सीतारामादिरूपेण गृह्णतामस्माकमियं धीर्भ्रमरूपा न चेत् किं प्रमा भवितुमर्हति ? भ्रमस्यापि सुखदुःखात्मकानुभूतिजनकत्वं दृश्यत एव लोके–यथा शुक्तिकायां रजतभ्रमस्तात्कालिकं रजतलाभधीजन्यं सुखं, सर्पादिभ्रमश्च दुःखं जनयति मिथ्याज्ञानस्यापि सत्यफलजनकत्वमङ्गीकृतं वेदान्तिभिः । यदाहुः शङ्करभगवत्पादा अन्ये चाचार्याः –

"कथन्त्वसत्येन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्ति-रुपपद्यते? न हि रज्जुसर्पेण दष्टो म्रियते । .... नैष दोषः । शङ्काविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपपत्तेः" । (ब्र. सू. भा., पृ. ४८५)

"श्रवणाद्युपाय आत्मसाक्षात्कारपर्यन्तो वेदान्तसमुत्थोऽपि ज्ञाननिचयः असत्यः । सोऽपि हि वृत्तिरूपः कार्यतया निरोधधर्मा" ।

(भामती, पृ. ४५८)

"ननु ब्रह्मज्ञानस्यापि अध्यासोपादानत्वाद् मिथ्यात्वमापन्नम् ? यदि तावत् स्वरूपमिथ्यात्वमुच्यते अङ्गीकृतमेव तत् । अर्थविषयमिथ्यात्वं न, ब्रह्मणि बाधाभावात्"(पञ्चपादिकाविवरणम्, भागः –१, पृ. ४४१) इति ।

एवं विभावादिज्ञानेन भ्रान्तिरूपेण जातो रसानुभवो न खलु नास्तीति अपलपितुं शक्यते, अनुभूतत्वादेव । अतश्च रसस्य भ्रान्तिजन्यत्वाङ्गीकारेऽपि न दोषः, इदमेव च मतं पण्डितराजस्याभिमतमिति इतोऽपि प्रतीयते, यतोऽयमाह अभिनवगुप्तमतानुवादप्रसङ्गे – "विभावादीनामपि स्वप्नतुरगादीनामिव रङ्गरजतादीनामिव साक्षिभास्यत्वमविरुद्धम्" (र. ग., पृ. २६) इति ।

केचित् पुनः करुणभयानकबीभत्सानां रसत्वमेव नाङ्गीकुर्वन्ति, दूरापास्तैवैषां सुखरूपता । काव्यप्रकाशखण्डने प्रतिपादयति सिद्धिचन्द्रगणिः – "न च तेषां (करुणादीनां) तथाभूतत्वेऽपि अभिव्यक्तानन्दचिदात्मना सहाभिव्यक्तानां रसत्वमिति वाच्यम् । एवमपि स्थाय्यंशे रसत्वविरोधात् । .... यत्तु शोकादयोऽपि रत्यादिवत् स्वप्रकाशज्ञानसुखात्मका इति तदुन्मत्तप्रलपितम् । किञ्च, सामाजिकेषु मृतकलत्रपुत्रादीनां विभावादीनां शोकादिस्थायिभावस्य चर्वणीयेन अजमहीपालादिना सह सामानाधिकरण्यम्, अश्रुपातादिदर्शनात् । वर्णनीयतन्मयीभवनं चापेक्षितमिति चेत्, कथं ब्रह्मानन्दसहोदररसोद्बोधः ? कथं वा न अमाङ्गल्यम्? अत एव केचिदजविलापादिकं न पठन्ति । बीभत्से तु मांसपूयाद्युपस्थित्या वान्तनिष्ठीवनादिकं यन्न भवेत् तदेवाश्चर्यम्, कुतस्तादृशपरमानन्दरूपरसोद्बोध इति । एवं भयेऽपि शान्तस्य त्यक्तसर्ववासनेषु भवतु नाम कथञ्चिद्रसत्वम् । विषयिषु पुनः सर्वविषयोपरमोपस्थित्या कथं रसत्वम् ? (का. प्र. ख., पृ. १६-२२) इति ।

केचित् कवयोऽपि भयानकबीभत्सादीनामुद्वेगजनकतामुद्घोषयन्ति । यथाह मुरारिः अनर्घराघवप्रस्तावनायाम्– "कुतश्चिद् द्वीपान्तरादागतेन कलहकन्दलनाम्ना कुशीलवापसदेन रौद्रबीभत्सभयानकभूयिष्ठं कमपि प्रबन्धमभिनयता नित्यं किलोद्वेजितो लोकः" इति । करुणस्यापि दुःखरूपतैवाभिमता भवभूतेरित्यग्रे स्पष्टीकरिष्यते ।

दूरदर्शनप्रसारितयो रामायणभारतकथयो रामलक्ष्मणयोर्नागपाशबन्धवृत्तान्तं द्रौपदीवस्त्रहरणवृत्तान्तं च दृष्ट्वा शोकं सोढुमशक्नुवानाः किल

केचिद् हठात् तदैव मृता इति वार्तापत्रिकासु प्रकटिता वार्ता प्रथितैव, अनेन च ज्ञातुं शक्यते करुणस्य कीदृशी आनन्दरूपता इति ।

तदेवमुपाधिभूतै रत्यादिभिरुपहितत्वात् शृङ्गारहास्यशान्तानां सुखरूपता, करुणभयानकबीभत्सानां दुःखरूपता, रौद्रवीराद्भुतानाम् अनुभयरूपतेत्यनुभवबलादङ्गीकर्तव्यम् । अनुभवकाले तु सर्वेषामेवानुभयरूपत्वम् ।

सुखरूपेष्वपि रसेषु आनन्दांशावरणभङ्गाङ्गीकरणमात्रेण तेषां ब्रह्मानन्दसब्रह्मचारितावर्णनमतिशयोक्तिभरितमेव । विगलितवेद्यान्तरत्वमात्रमेव साधर्म्यं निमित्तीकृत्य चेत्तदङ्गीक्रियते, न वयं विवदामः । यतः श्रुतिरपि तत् साधर्म्यमात्रं निमित्तीकृत्य सत्सम्पत्तिरूपां विगलितवेद्यान्तरां सुषुप्तिं युवत्यालिङ्गनजन्यया अनुभूत्या उपमिनोति–"तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं वेद नान्तरम् " (बृ. उ. ४।३।२१) इति । अपि च न केवलं रसानन्दे, सर्वेष्वपि वैषयिकानन्देषु आत्मानन्दस्यैवांशोऽनुभूयत इत्यङ्गीक्रियते औपनिषदैः – "एतस्यैवानन्दस्य भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" (बृ. उ. ४।३।३२) इति श्रुतेः । अत एवोक्तं पञ्चदश्याम्–

"विषयेष्वपि लब्धेषु तदिच्छोपरमे सति ।
अन्तर्मुखमनोवृत्तावानन्दः प्रतिबिम्बति" ॥
(प.द. ११।८६) इति ।

अङ्गीकृतं खल्वभिनवगुप्तेनापि रसानन्दस्य आत्मानन्दविपृण्मात्रत्वम्, एवं च आवरणभङ्गादिभिरपि हेतुभिर्न रसानन्दस्य ब्रह्मानन्दतुल्यता अलौकिकता वा समर्थयितुं शक्यते । यद्यानन्दत्वसामान्येन ब्रह्मानन्दतुल्यता तदा ओमिति वदामः – "पर्वते परमाणौ च पदार्थत्वं प्रतिष्ठितम्" इतिवत् ।

"करुणरसस्य आनन्दरूपत्वाभावे कुतो वा तत्प्रधानानि नाट्यादीनि द्रष्टुं काव्यानि च श्रोतुं जनाः प्रवर्तेरन् ? अतस्तत्राप्यानन्द एव" इति वदन्तः केचित् करुणरसास्वादसमये यदश्रुपातादिकं सहृदयेषु दृश्यते तद् आनन्दातिशयादेवेति समर्थयन्ति, नखदन्तक्षतादिवत् तस्यापि सुखजनकत्वमेवेति चान्ये वदन्ति । त इत्थं प्रष्टव्याः – आनन्दरूपत्वेन सर्वैरङ्गीकृते शृङ्गारे कुतो वा आनन्दाश्रूणि नोद्गच्छन्ति ? किं बीभत्से, भयानकेऽपि

आनन्दोऽनुभूयते ? अत एव आगामिदृश्येषु वा आनन्दरूपाणां शृङ्गारादीनामनुभूतिर्भवेदित्याशयैव सहृदयाः करुणादिप्रधाने प्रवर्तन्त इति रामचन्द्रगुणिचन्द्रौ समाधत्तः । लोकवृत्तानुकरणरूपतैव खलु नाट्यस्य प्रतिपादिता भरतेन–

"नानाभावोपसम्पन्नं नानावस्थान्तरात्मकम् ।
लोकवृत्तानुकरणं नाट्यमेतन्मया कृतम् ॥
उत्तमाधममध्यानां नराणां कर्मसंश्रयम् ।
हितोपदेशजननं नाट्यमेतद् भविष्यति" ॥ इति ।
(ना. शा. १।११२-११३)

लोकस्वभावश्च सुखदुःखसंवलितः । यथा तेनैवोक्तम्–

"योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखसमन्वितः ।
सोऽङ्गाद्यभिनयोपेतो नाट्यमित्यभिधीयते" ॥ इति ।
(ना. शा. १।१९)

मानवस्य चायं स्वभावो यदयं सर्वदा जिज्ञासते कीदृशी वास्ति प्रवृत्तिरद्य लोकस्य, कथं वासीत् पुरेति । आत्मानमेवोपमां कुर्वाणोऽसौ जानात्येव सर्वेषामपि जीवनवृत्तं सुखदुःखात्मकमिति । महाभारते वनपर्वणि युधिष्ठिरः "किम् अहमिव एतादृशदुःखभाक् कश्चित् पुरा आसीत् ?" इति समीपस्थं मुनिं दृष्ट्वा तत्कथितानि नलरामादीनां शोकपरिप्लुतानि वृत्तानि सश्रद्धं सादरं चाशृणोत्, तच्छ्रवणेन चान्ते किञ्चिदाश्वस्तो बभूव इति श्रूयते । तथैव सर्वोऽपि नाट्ये प्रदर्शितानि सुखदुःखमयानि वृत्तानि द्रष्टुं काव्यादिभ्यश्च श्रोतुम् उत्सुकीभवति । अर्थात् सुखदुःखादिरूपान् सर्वानपि भावान् आस्वादयितुं सन्नद्धो भवति । रतिशोकोत्साहादिषु च भावेषूपस्थापितेषु स तानास्वादयन् सहृदयतावशादात्मानमपि विस्मृत्य विगलितवेद्यान्तरः कञ्चित् कालं स्तब्धान्तरङ्ग इव भवति । सैव स्थितिः रसानुभूतिस्थितिः, या सुखानुभवरूपेण वा दुःखानुभवरूपेण वा न निर्वक्तुं शक्यते । सुषुप्तस्य वा एकविषयविषक्तचित्तस्येषुकारादेर्वा, ब्रह्मसूत्रभाष्ये मुग्धाधिकरणे (ब्र. सू. भा. ३।२।५) वर्णितस्य मुग्धस्य वा यादृशी

स्थितिस्तादृश्येवेयमिति वक्तुं शक्यते । इयानेव भेदः – रसमनुभवतः, एकविषयविषक्तचित्तस्य जाग्रतश्च शरीरं विध्रियते । सुषुप्तमुग्धौ पुनर्विस्रस्तसर्वाङ्गौ शयाते इति । उपाधिभूतरत्यादिसम्पर्कवशात् पूर्वोत्तरभाविप्रतीतिवशाच्चास्यां स्थितौ सुखरूपता दुःखरूपता वा अध्यारोप्यते ।

"तद्यथा प्रियया" इत्यादि पूर्वोदाहृतं श्रुतिवाक्यं व्याख्यातवन्तः शङ्करभगवत्पादा वदन्ति–" यथा लोके प्रियया इष्टया स्त्रिया संपरिष्वक्तः सम्यक् परिष्वक्तः कामयन्त्या कामुकः सन्न बाह्यमात्मनः किञ्चन किञ्चिदपि वेद मत्तोऽन्यद्वस्त्विति, न चान्तरम् अयमहमस्मि सुखी दुःखी वेति" (बृ. उ. भा. ४।३।२१) इति, "प्राज्ञेन...संपरिष्वक्तः ... न बाह्यं किञ्चन वस्त्वन्तरं नाप्यान्तरम् आत्मन्यहमस्मि सुखी दुःखी वेति वेद" (बृ. उ. भा. ४।३।२१) इति च । भावोद्रेकस्थितिरियमेव सुचतुरं वर्णिता भवभूतिना –

> **"विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा**
> **प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्गः किमु मदः ।**
> **तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो**
> **विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च संमीलयति च"** ॥ इति ।
> (उ. रा. च. १।३५)

यदि बीभत्सादीनां नैवानन्दरूपता कुतो वा एषां रसत्वेन परिगणना कृता मुनिनेति तु न चोदनीयम्, आनन्दरूपत्वस्य रसत्वप्रयोजकत्वात् । विगलितवेद्यान्तरत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् । रत्याद्युपभोग एव तादृशी स्थितिर्भावान्तरोपभोगापेक्षया चिरं सम्पादयितुं शक्यत इति तेषामेव स्थायित्वमङ्गीकृतम् । अन्येषां तु उदयोत्तरकालमेव कतिचिद्भ्यः क्षणेभ्योऽनन्तरं निलीयमानानां भावमात्रत्वमेव, रुद्रटभोजादयः केचित् पुनर्व्यभिचारिभावानामपि रसतायोग्यतामङ्गीकुर्वन्ति । न हि तावता ग्लानिशङ्कासूयामदश्रमादीनामपि तुल्येनैव रूपेण आनन्दरूपत्वम् अभ्युपगन्तुं शक्यते । आनन्दाभावे कुतो वाऽत्र प्रवृत्तिः सहृदयानामिति चेत्–मानवसहजं नानाविधलोकवृत्तदर्शनकौतूहलमेवात्र हेतुरिति दत्तोत्तरमेवेदम् ।

शान्ते च कौतूहले लिप्सितस्य विषयस्योपलब्धौ यथान्तर्मुखतां गतं मनस्तात्कालिकमानन्दमनुभवति तद्वदेवात्रापि । उक्तं हि पञ्चदश्याम्–

"विषयेष्वपि लब्धेषु तदिच्छोपरमे सति ।
अन्तर्मुखमनोवृत्तावानन्दः प्रतिबिम्बति" ॥ इति ।
(प. द. ११।८६)

तदयमत्र निर्गलितोऽर्थः –

१. न सर्वेषामपि रसानामेकया विधया आनन्दरूपत्वम् ।
२. केचित् सुखरूपाः, केचिच्च क्लेशरूपाः ।
३. अनुभूतिसमये पुनर्न कस्यापि सुखरूपता दुःखरूपता वा ।
४. पौर्वपाश्चात्त्यप्रतीतिभिः साङ्कर्यात् तेषां तत्तद्रूपताभिमानः ।
५. रसप्रतीतिः सर्वथा लौकिक्येव, ऐन्द्रियिकत्वात् ।
६. सुखदुःखानुभूत्योः सर्वजनसाधारण्यात् तदुभयसंप्लुतानां चरितानां श्रवणे वीक्षणे च मानवस्य प्रवृत्तिः स्वाभाविकीति न केवलम् अन्यसम्बद्धानां सुखानां, दुःखानामपि नाट्यादिषु दर्शनश्रवणादिभिः स आत्मन औत्सुक्यं शमयितुं प्रयतते ।
७. आनन्दवर्धनेन प्रतिपादितो रसध्वनिरन्यः, अभिनवेन प्रतिपादितश्चान्यः ।
८. वस्तुतोऽभिनवगुप्तप्रतिपादितस्य रसध्वनेर्ध्वनित्वं नास्ति ।
९. भट्टनायकाभिनवगुप्ताभ्यां प्रतिपादितयो रससिद्धान्तयोर्नास्ति महदन्तरम् ।

प्रकृतिरसवादः – केचिदालङ्कारिकाः कस्यचिद्रसस्य प्रकृतितामन्येषां च तद्विकृतितामभ्युपगच्छन्तः प्रकृतिरसस्य प्राधान्यं प्रतिपादयन्ति सोऽयं प्रकृतिरसवादो भरतोक्तात्–**"हास्यो भवति शृङ्गारात्"** इत्यादितो भिन्नः, न हि तत्र कस्यचित् प्राधान्यस्य अन्यस्याप्राधान्यस्य च प्रतिपिपादयिषा अस्ति ।

मोक्षरूपपरमपुरुषार्थसम्बद्धत्वात् शान्तस्य प्रकृतिता प्रत्यपादि अभिनवगुप्तेन । अभिमानरूपस्य शृङ्गारस्य, प्रेम्णश्च प्रकृतित्वमङ्गीक्रियते स्म भोजेन । भोजः पुनरेकस्य रसस्य प्राधान्यम्, अन्येषां च तद्विकृतितया

अप्राधान्यं निरूपयितुं नैव प्रावर्तत, यथा केचिच्छास्त्रकाराः **"आत्ममनः-संयोगः ज्ञानसाधारणकारणम्"** इति वदन्ति तथायं **"सर्वेऽपि रसा भावाश्च अहङ्कारात् प्रेम्णश्चोद्गच्छन्ति"** इत्येव तावत् प्रतिपिपादयिषति, विश्वनाथस्य पूर्वपुरुषो नारायणोऽद्भुतस्य, मधुसूदनसरस्वतीरूपगोस्वाम्यादयो भक्तेः, एवं ते ते आलङ्कारिका दार्शनिकाश्च स्वस्वाभिरुचिमनुसृत्य तांस्तान् रसान् प्रकृतिरसत्वेनाङ्गीचक्रुः ।

उत्तररामचरिते भवभूतिः स्वीयं संविधानकं पात्रमुखेन प्रशंसन्–

"अहो ! संविधानकम् !

एको रसः करुण एव निमित्तभेदा-
द्भिन्नः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्तान् ।
आवर्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारान्
अम्भो यथा सलिलमेव हि तत्समस्तम्" ॥

इति वदति । अतोऽभिनवगुप्ताद् बहोः कालात् पूर्वमेव भवभूतिना प्रकृतिरसवादः प्रतिपादितः । तन्मतानुसारेण च करुण एव सर्वेषां रसानां प्रकृतिरिति प्रायः सर्वेऽप्यभिप्रयन्ति । समर्थयन्ति चैतन्मतम्– **"करुणः चित्तद्रुतिहेतुः, स च सर्वेषामपि रसानामास्वादे उपकरोति"** इत्यादि यत्किञ्चिल्लिखन्तः । भवभूत्युक्तत्वमात्रेण अनुभवविरुद्धमिदं कथं वा अङ्गीकर्तुं शक्यते ? न हि सर्वेषु रसेषु, करुणमनुस्यूततया अनुभवामः, भवतु नाम चित्तद्रुतिहेतुः करुणः, कथं वायं चित्तविकासहेतोर्वीरादेः, चित्तविस्तारहेतो रौद्रादेः, चित्तविक्षोभहेतोर्बीभत्सादेश्च प्रकृतित्वं प्राप्तुं प्रभवेत् ? अतोऽत्र भवभूतेराशयः क इति ज्ञातुं तस्य समये लब्धप्रचारस्य रसविषयकस्य तत्तदालङ्कारिकाणां मतस्य, यत्रायं श्लोको दृश्यते तस्य प्रकरणस्य च परिशीलनमावश्यकम् ।

रसस्य सामाजिकनिष्ठतां प्रतिपादितवद्भ्यो भट्टनायकाभिनवगुप्तादिभ्यो बहोः कालात् पूर्वमवर्तत भवभूतिः । काले हि तस्मिन्–

"रसवद्दर्शितस्पष्टशृङ्गारादिरसोदयम् ।
स्वशब्दस्थायिसंचारिविभावाभिनयास्पदम्" ॥ (का. सा. सं. ४।३)

इति रुद्रटेनोक्तया रीत्या रसानां स्वशब्दवाच्यत्वमावश्यकतया अङ्गीक्रियते, भट्टलोल्लटाद्युक्तया दिशा रसस्य च नायकादिगतत्वम् । अत एव भवभूतिः –

"अनिर्भिन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः ।
पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः" ॥

इत्यादिना करुणरसस्य रामाश्रयतां, तस्य रामस्य हृदये घनव्यथाहेतुत्वं च वर्णयति, यदि हृदयसंवाद एव सहृदये रसानुभूतिं जनयतीत्यभ्युपगम्यते तदा रामादिगतं दुःखं तेष्वपि दुःखमेव प्रादुर्भावयेत्, न पुनः सुखम् इत्यभ्युपगन्तव्यम् ।(यदि रावणादिगतः पुत्रशोकादिः सामाजिकेषु दुःखं न जनयति तत्र हेतुः सर्वविदित एव,) एवम् "एको रसः" इत्यादिश्लोके भवभूतिः आत्मनः कथावस्तुनिर्वहणचातुर्यं पात्रमुखेन प्रशंसन् –"अहो! अद्भुतमिदं कथावस्तुनिर्वहणम्, यत एक एव करुणरसो राम-सीता-वासन्ती-कौसल्यादिषु भिन्नेषु पात्रेषु दाम्पत्य-मैत्री-वात्सल्यादिभिर्निमित्तैः पृथक्-पृथग् विभक्त इव दृश्यते" इति वदति । **"एकः करुणरस एव विभिन्नरसरूपेण परिणमते"** इति तु नास्य विवक्षितम् ।

महावीरचरितनाम्नि रूपकान्तरेऽपि भवभूतिना एतादृश एव भाव आविष्कृतः –"एक एव वीररसः श्रीराम-परशुराम-वालि-रावण-हनूम-दादिषु विभक्तो दृश्यते कियता चिद् न्यूनाधिकभावेन" इति –

"अप्राकृतेषु पात्रेषु यत्र वीरः स्थितो रसः ।
भेदैः सूक्ष्मैरभिव्यक्तैः प्रत्याधारं विभज्यते" ॥

(महावीरचरिते प्रस्तावना)

अतो भवभूतिः करुणरसस्य सर्वरसप्रकृतितामङ्गीकरोतीत्येतदविचारि-तोक्तमेव ।

वस्तुतः कस्यचिद्रसस्य प्रकृतितायाः, अन्येषां तद्विकृतितायाश्चा-भ्युपगमो निरर्थकः । विविधरसान् पदार्थान् भुञ्जाना वयं तदा तदा तैस्तै रसैर्निर्वृत्तिमुपलभामहे, सर्वेऽप्यभ्यवहार्याः पदार्थाः पृथिवीजन्या एव । अतः सर्वेषां रसानां मूलभूतो रसः कश्चिदस्तीति प्रतिपाद्य तस्य

'पृथ्वीरसः' इत्यादिनामनिर्धारणेन किं वा साधितं भवेत् ? किमरिषड्वर्गे काम एव सर्वेषां मूलकारणमिति निरूप्य सर्वेषामन्येषां भावानां प्राधान्यं निराकर्तुं शक्येत ? एकैकस्यापि हि भावस्य उपलभ्यत एव प्रातिस्विकं लक्षणम् ? "सोमेन यज्वनां यजमानानां रूपेण, दिगन्तव्याप्तकीर्तीनां महीपालानां रूपेण, मृगनयनानां रूपेण, पुष्पफलभरितानां तरूणां च रूपेण इयमेकैव भूमिर्भासते" इति वर्णयति कश्चित् कविः –

"य एते यज्वानः प्रथितयशसो येऽप्यवनिपाः
मृगाक्ष्यो याश्चैताः कृतमपरसंसारकथया ।
अमी ते दृश्यन्ते फलकुसुमनम्राश्च तरवो
जगत्येवंरूपा विलसति मृदेषा भगवती" ॥ इति । (का. मी. ८।१४)

किमेतावता प्रत्यक्षतो दृश्यमाना नैके पदार्था अपलापितुं शक्यन्ते ? सर्वेषां रोगाणां निदानम् अजीर्णमेवेति रोगाद्वैतमुपदिशन्ति कतिचिद् भिषजः । किमनेन विभिन्नानां रोगाणां तत्त्वं ज्ञातं भवेत्? एवमेव अनुभवगोचरान् रसानपलप्य सर्वत्रापि शान्तः, अथवा अहंकारः, अथवा अद्भुतम्, अथवा अन्यत् किञ्चिद् अनुस्यूततया वर्तते, अतस्तस्यैव प्रकृतिता इत्यादिवादोऽपि निरर्थक एव, रोगाद्वैतबोधनं कदाचिद् निदानोन्मूलने उपयुज्येत । नात्र तादृशं किमपि फलं दृश्यते । यदि **"वादो वादाय केवलम्"** इति धिया प्रयत्यते तदा एको रसोऽन्यस्मिन् अन्तर्भावयितुं शक्येत, यथा वीररौद्रयोर्विभावादीनां तुल्यत्वाद् एकत्वं प्रतिपादितं सिद्धिचन्द्रगणिना । विप्रलम्भः करुणे अन्तर्भावयितुं शक्यते, सम्भोगश्रृङ्गारो वीरे अन्तर्भावयितुं शक्यते । उत्साहस्थायिभावः खलु वीरः । अतः 'आलिङ्गनवीरः', 'चुम्बनवीरः' इत्यादिभिरवान्तरभेदैः सम्भोगश्रृङ्गारः कुतो वा नान्तर्भाव्यते वीरे ? अत एव युद्धवीरस्यैव वीरत्वं प्रतिपादयन् नागेशः (प्रदीपस्य व्याख्यायाम्) "अन्यथा पलायन-वीरादिभेदेन आनन्त्यं स्यात्" इत्यवदत् । अतो विविक्ततया उपलभ्यमानानां रसानां स्वतन्त्रताभ्युपगम एव श्रेयान् ।

ध्वनिसिद्धान्तः – अथाद्य ध्वनिसिद्धान्तमधिकृत्य किञ्चिद्विमृशामः । एकः शब्दः प्रधानतया एकमेवार्थं बोधयितुं प्रभवति, य एवोच्यते मुख्यार्थ

इति । तस्यार्थस्य बोधने शब्दस्यास्य व्यापारः (अथवा वृत्तिः) अभिधेत्युच्यते । यदि कश्चिच्छब्दोऽभिधयैव अर्थान्तरमपि बोधयन्निव दृश्यते तदायं तत्सदृशवर्णानुपूर्वीकोऽन्य एव शब्द इत्यङ्गीकर्तव्यम् । **"वाच्यभेदेन शब्दभेदः"** (का. प्र. ९।३४) इति न्यायात् । यथा–सम्बोधन-प्रथमैकवचनान्तः 'भव'शब्दोऽन्यः, लोण्मध्यमपुरुषैकवचनान्तश्च 'भव'-शब्दोऽन्यः । एवं सम्बोधनप्रथमैकवचनान्तः 'भवानि' इति शब्दोऽन्यः, लोडुत्तमपुरुषैकवचनान्तश्चान्यः । एवं स्थिते यदि कश्चिच्छब्दो मुख्यार्थाद्भिन्नमर्थान्तरं बोधयति तदायमभिधातो भिन्नया लक्षणावृत्त्या बोधयति, यदि ततोऽपि दूरतरमर्थं बोधयति तदा अभिधालक्षणाभ्यां भिन्नया व्यञ्जनावृत्त्या बोधयतीति प्रतिपाद्यते कैश्चिदालङ्कारिकैः ।

अत्रेदं विचारणीयम्– लक्षणास्थले, व्यञ्जनास्थले वा यदि कश्चिच्छब्दः स्वमुख्यार्थाद् भिन्नम् अर्थं बोधयति तत्र प्रायो विशिष्ट-पदान्तरसन्निधिरेव हेतुः । 'गङ्गा'शब्दः स्वतन्त्रतया प्रयुक्तः, मुख्यार्थबाधा-प्रयोजकैर्वा शब्दैः सह प्रयुक्तः, यथा 'गङ्गायां स्नाति' इत्यादौ गङ्गारूपमेव मुख्यमर्थं बोधयति । कतिभिश्चित् पदैः 'घोषः' इत्यादिभिः साकं प्रयुक्तस्तु मुख्यार्थबाधात्, तात्पर्यवशाच्च तीररूपं लाक्षणिकमर्थं बोधयति । वस्तुतस्तत्रापि 'गङ्गा'शब्दो नदीरूपमेवार्थं बोधयति, नदीरूपश्चार्थस्तत्र बाधितस्तीररूपमर्थं लक्षयति । अतो वस्तुतोऽर्थगतैव लक्षणा (अर्थान्तर-सूचकत्वं) शब्दे आरोप्यते । उक्तं हि मम्मटेन– **"लक्षणारोपिता क्रिया"** इति, **"अमुख्योऽर्थः लक्ष्यते यत् स आरोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठः"** (का. प्र. १) इति च । 'अनुलोमः, प्रतिलोमः, अनूकूलः, प्रतिकूलः, कुशलः' इत्यादिष्वपि मुख्यार्थबाधसत्त्वादेव प्रवृत्तायामपि लक्षणायां मुख्यार्थस्य विस्मृतप्रायत्वात् लाक्षणिकार्थ एव मुख्यार्थवद् बोध्यते । वर्तत एव खलु एतादृशेष्वपि पदेषु– 'स भृत्येषु अनुकूलः' अथवा 'अनुलोमः', 'कर्मणि कुशलः' इत्यादिवाक्यप्रयुक्तेषु मुख्यार्थबाधः, व्यञ्जनास्थलेषु तु सर्वत्र प्रथमं मुख्यार्थज्ञानमावश्यकम्, तदनन्तरमेव व्यङ्ग्यार्थप्रतिपत्तेः । एवं च यदा द्वितीयकक्षागतार्थसम्बन्धिनी लक्षणावृत्तिरेव अर्थगता इत्युच्यते, ततोऽपि दवीयसा अर्थेन सम्बन्धिन्या व्यञ्जनावृत्तेः कथं वा शब्दवृत्तित्वमिति

वक्तव्यम्, उक्तं हि मम्मटेन– **"अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः"** (का. प्र. २० कारिका) इति, **"सर्वेषां प्रायशोऽर्थानामर्थव्यञ्जकतोच्यते"** (का. प्र. ७ कारिका) इति च । अतो व्यञ्जनाया अङ्गीकारेऽपि तस्या अर्थवृत्तित्वमेवोचितम्, न पुनः शब्दवृत्तित्वम् ।

अपि च या साक्षाद् उपचारेण (परम्परया) वा शब्देनैव सम्बद्धा भवति तस्या एव शब्दवृत्तित्वं न्याय्यम् । अभिधायाः साक्षात् शब्दसम्बद्ध-त्वात् तस्याः शब्दवृत्तित्वं निर्विवादम् । वस्तुतोऽर्थगताया अपि लक्षणाया उपचारेण शब्दगतत्वमपि यथाकथञ्चिदभ्युपगच्छामः । शब्दार्थभिन्नेष्वपि विद्यमानतया सर्वैर्ध्वनिवादिभिः प्रतिपाद्यमानाया व्यञ्जनायाः कथं वा शब्दवृत्तित्वमुपपद्यते ? उक्तं हि मम्मटेन पञ्चमोल्लासान्ते– "न च (ध्वननम्) उभयानुसार्येव, अशब्दात्मकनेत्रत्रिभागावलोकनादिगतत्वेनापि तस्य प्रसिद्धेः" इति । रससिद्धान्तो भरतेन रूपकाण्येव मनसिकृत्य प्रवर्तित इति किल निर्विवादम् । विभावानुभावव्यभिचारिणां च रसव्यञ्जकता प्रतिपाद्यते ध्वनिवादिभिः । नायिकानायकोद्यानादिषु विभावेषु, नायिका-नायकचेष्टादिष्वप्यस्ति व्यञ्जनाव्यापार इति किल तस्यार्थः, तथा च व्यञ्जनायाः शब्दवृत्तित्वं कथं वा भवेदिति चिन्तनीयम् ।

वाक्यश्रवणसमनन्तरमेव विदितवाच्यार्थस्य पुंसो मनसि तद्वाच्यार्थ-सम्बद्धा असम्बद्धाश्च अनेके अर्थाः (भावाः) स्फुरेयुः, "एकघण्टानन्तरं ममापवरकमागम्यताम्" इत्युन्नताधिकारिणा उक्तस्य निम्नस्तरीयस्या-धिकारिणो मनसि– "किं मया किमप्यकार्यं कृतम् ? किं वासौ मां प्रक्ष्यति ? किं कुत्रापि मां प्रेषयिष्यति ? किमहं स्थानान्तरं प्रेषयिष्ये ? इत्यादिका नैके भावास्तस्मिन् घण्टापरिमिते काले निरन्तरम् उद्भवेयुः । एवं "श्व आगम्यताम्" इति नूतनतया मुख्यमन्त्रितापदं प्राप्तवता उक्तो विधानसभासभ्यः (एम्. एल्. ए.)– "किं मे मन्त्रिपदं दास्यति? दास्यति चेत् कीदृशम् ? तत्प्राप्त्यनन्तरं कथं वा मया स्वस्वीयोद्धारः कर्तव्यः ?" इत्याद्या भावपरम्परया सर्वामपि तां निशां जाग्रदेव यापयति । किं सर्वेऽप्येते भावा (अर्थाः) उन्नताधिकारिणा, मुख्यमन्त्रिणा चोक्ताभ्यां वाक्याभ्यां व्यञ्जनया प्रतिपाद्यन्त इति वक्तुं शक्यते ? "गतोऽस्तमर्कः"

इति वाक्यस्य श्रवणेन तेषां तेषां मनसि सञ्जातस्यार्थज्ञानस्य व्यञ्जनावृत्ति-जन्यत्वोक्तिरप्येतादृश्येव । पूर्वोक्तभावपरम्पराया अपि वक्तृबोद्धव्यविशेष-जन्यत्वमस्त्येव ।

अत एव मीमांसकादिशास्त्रपरिहासपूर्वकमभिनवगुप्तेन दत्तहस्तावलम्बोऽपि आनन्दवर्धनेन स्थापितोऽयं ध्वनिसिद्धान्तः पश्चात्तनैः बहुभिरालङ्कारिकमूर्धन्यैरुपेक्षितः । सिद्धान्तमिमं खण्डयता महिमभट्टेन **व्यक्तिविवेक**नामा कश्चिद् ग्रन्थ एव निर्मितः, कुन्तकोऽपि वक्रोक्तेरतीव-व्यापकप्रवृत्तितामुपपादयन् ध्वनिभेदान् सर्वान् वक्रोक्तावेवान्तर्भावयितुं प्रावर्तत, धनञ्जयधनिकभोजादयोऽपि नैवात्र श्रद्धालवोऽभूवन् ।

बहुषु स्थानेषु वाच्यार्थादतिरिक्ततया प्रतीयमानोऽप्यर्थः कश्चिदस्तीति नेदमविदितं प्राचामालङ्कारिकाणाम्, पर्यायोक्त-समासोक्ति-अप्रस्तुतप्रशंसा-व्याजस्तुत्यादिषु तत्सत्तां तत्तदलङ्कारलक्षणोदाहरणादिभिः स्पष्टीकुर्वताम् । प्रसङ्गवशेनानन्दवर्धनेनाप्ययं विषयः प्रतिपादितः; परन्तु प्राञ्च आलङ्कारिकाः प्रतीयमानस्यास्यार्थस्य ध्वनिरिति नाम नैव चक्रुः, नापि वायं काव्यात्मेति उज्जुघुषुः । 'गम्यार्थः', 'प्रतीयमानार्थः' इत्यादिभिरेवायं निरदिश्यत तैः । सोऽयं प्रतीयमानोऽर्थोऽपि शब्दैः सुदूरप्रसारिण्या शक्त्यैव बोध्यत इति तेषामाशयः । शब्दा अभिधया अर्थान् बोधयन्ति । तत्साहाय्येनैव यावानर्थो बुबोधयिषितो वक्ता तं समधिगच्छन्ति श्रोतार इति ते अभिप्रयन्ति । अत एवाह भट्टोद्भटः **काव्यालङ्कारसारसङ्ग्रहे** व्याजस्तुति-प्रकरणे –

"शब्दशक्तिस्वभावेन यत्र निन्देव गम्यते ।
वस्तुतस्तु स्तुतिः श्रेष्ठा व्याजस्तुतिरसौ मता" ॥ इति ।

तद्व्याख्यायां चेन्दुराजेनैवं प्रत्यपादि– "यत्र शब्दानाम् अभिधायकानां या शक्तिः अर्थप्रत्यायनौन्मुख्यं तस्या यः स्वभावो नियतार्थनिष्ठ-त्वात्मकस्तेन निन्दा गम्यत इव । न त्वसौ निन्दैव, पदार्थपर्यालोचन-सामर्थ्योत्थायां स्तुतौ वाक्यार्थीभूतायामवान्तरवाक्यार्थत्वात्" इति वाक्यश्रवणसमनन्तरं निन्दैव स्फुरति; परन्तु पदार्थपर्यालोचनायां तस्मादनुपपन्नत्वात् स्तुतिर्गम्यते, यतस्तात्पर्यविषयत्वात् स्तुतिरेवेति वाक्यार्थः ।

तत्र च निन्दा अवान्तरवाक्यार्थ इति भावः । अत्र पदार्थपर्यालोचन-सामर्थ्यमित्यस्य तात्पर्यज्ञानमित्यर्थः, शब्दानामर्थप्रत्यायनौन्मुख्यं तावत्पर्यन्तं प्रसरतीति भावः ।

अनेन च वाक्यार्थनिर्णये तात्पर्यस्य प्राधान्यं स्पष्टीभवति । एषामियं रीतिः – "सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरो व्यापारः" इत्येतत्सदृश इति प्रतिभाति, अतस्तात्पर्यादिसहकृतया अभिधयैव सर्वेऽप्यर्था बोध्यन्त इति वक्तुं शक्यते । लक्षणास्थलेऽपि तात्पर्यस्य प्राधान्यं प्रसिद्धमेव । अत एवासौ तात्पर्यानुपपत्तिमूलेत्युच्यते । 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र हि वक्तुर्विवक्षा-मनुरुध्य गङ्गाशब्दो गङ्गातीरं लक्षयतीत्युच्यते । यदि तस्य विवक्षा अन्यथा भवति तदा घोषशब्दस्यैव लक्षणया तिमिङ्गिल इति वा प्लवसंघात इति वा अर्थो वक्तव्यः स्यात् ।

तात्पर्यस्यापि न स्वतन्त्रतया वृत्तित्वमावश्यकम्, वक्तृगता विवक्षैव हि वाक्ये तात्पर्यमित्यभिधीयते, यदाहुः शङ्करभगवत्पादाः –**"विवक्षित-गुणोपपत्तेश्च"** (ब्र. सू. १।२।२) इति ब्रह्मसूत्रस्य भाष्ये– "वक्तुमिष्टा विवक्षिताः । यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तुरभावान्नेच्छार्थः सम्भवति, तथाप्यु-पादानेन फलेनोपचर्यते । लोके हि यच्छब्दाभिहितमुपादेयं भवति तद्वि-वक्षितमित्युच्यते । यदनुपादेयं तदविवक्षितमिति, तद्वद्वेदेऽप्युपादेयत्वेना-भिहितं विवक्षितं भवति, इतरदविवक्षितम्, उपादानानुपादाने तु वेदवाक्य-तात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते" इति ।

"तृणान्यङ्कुरयामास विपक्षनृपसद्मसु" इत्यादिषु योऽयमन्योऽर्थः प्रतीयते तत्र कस्यचिद् हेतुहेतुमद्भावस्य ज्ञानमुपकरोति । केषुचिद् अनुमानमपि, काव्यगतस्यास्य दुष्टहेतुजन्यत्वमपि भूषणमेव न दूषणम्, काव्यगतत्वादेव । न ह्यत्र कस्यचिद् ज्ञानस्य प्रामाण्यम् अप्रामाण्यं वा सिषाधयिषितम्, अनुमानालङ्कारे यादृशमनुमानत्वं तादृशेनैवालमत्रापि । तत्र साध्यसाधनभावादेः कविप्रतिभामात्रकल्पितत्वात् । वाच्यार्थज्ञानानन्तरं श्रोतुर्मनसि नैके भावा उत्पद्येयुः, कस्य मनसि को भाव उत्पद्यत इति अभ्यूहितुमपि न शक्यते, अङ्गीकृतमेव हि ध्वनिवादिभिः "वक्तृबोद्धव्य-काकूनाम्" (का. प्र. ३।२) इत्यादि । कार्यकारणभावप्रदर्शनेन तेषां

भावानां समर्थनं दुःशकमेव, तेषु केषाञ्चिद्व्यङ्ग्यार्थत्वमभ्युपगम्य व्यञ्जनाव्यापारेण ते बोध्यन्त इत्युक्तिमात्रेण न हि ते उपपादिता भवन्ति। युक्तमिदमतः प्रतिभाति यद् अभिधैकैव शब्दवृत्तिः, लक्षणावृत्तेर्वृत्तिता लाक्षणिक्येव, व्यङ्ग्यार्थतया अभिमन्यमानानां सर्वेषामप्यर्थानां वाच्यार्थ एव मूलं चेति। सर्वथा पुनःपरिशीलनीयोऽयं ध्वनिसिद्धान्तः परित्यक्ताभिमानैस्तत्त्वबुभुत्सुभिः।

"किमेतावता ध्वनेर्न किमपि प्राधान्यं काव्ये ?" इति प्रश्न उदेति। काव्ये प्रतीयमानार्थस्य वैशिष्ट्यं न केनाप्यपोहितुं शक्यते। न केवलं काव्ये, लोकव्यवहारेऽपि वाच्यार्थमात्रबोधकपदानां प्रयोगात् तदतिरिक्तार्थबोधकानां पदानां प्रयोगोऽधिकं चमत्कारजनक इत्यत्र न कस्यापि विप्रतिपत्तिः। व्यञ्जनाख्यायाः स्वतन्त्रायाः शब्दवृत्तेरङ्गीकार एवास्माकं विप्रतिपत्तिः। आनन्दवर्धनेन सोदाहरणं प्रतिपादिताः प्रतीयमानार्थभेदास्तस्य सहृदयशिरोमणितां स्पष्टीकुर्वन्ति, अन्येषां च (कुन्तकक्षेमेन्द्रादीनाम्) भवन्ति पथप्रदर्शकाः। ते सर्वेऽपि वाच्यार्थसन्निवेशविशेषभूतार्थालङ्कारवत् प्रतीयमानार्थसन्निवेशविशेषा एव, प्रतीयमानास्ते सर्वेऽप्यर्थाः श्रोतृणां भावनाविशेषाद् वाच्यार्थज्ञानानन्तरबोध्या एवेति व्यञ्जनायाः पृथग्वृत्तिताङ्गीकारो नैवावश्यक इत्येव वयं वदामः। व्यञ्जकत्वमर्थ एव दृश्यते न शब्दे, यदि यत्र क्वचिद्वा दृश्यते तत् 'धिक्', 'हा', 'हन्त' इत्यादिपदगतव्यञ्जकतासदृशमेव। काव्यप्रकाशे नवमोल्लासे श्लेषप्रकरणे– "शब्दश्लेष इति चोच्यते अर्थालङ्कारमध्ये च लक्ष्यत इति कोऽयं नयः ?" इति पृच्छति मम्मटः। "व्यञ्जकता वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थगता, कामिनीकटाक्षादिगतेति चोच्यते, व्यञ्जनायाश्च शब्दवृत्तिता अङ्गीक्रियत इति कोऽयं नयः" इति वयमपि तं प्रष्टुं शक्नुमः।

आनन्दवर्धनेनैव नैके ध्वनिभेदाः प्रकल्पिताः। तेषामपर्याप्ततामिव मन्वानैः पश्चात्तनैरालङ्कारिकैस्तत्तद्भेदसंसृष्टिसङ्करादिकृतानि नैकसहस्राणि भेदानां परिगणितानि येषामुदाहरणान्यभ्यूहितुमपि न शक्यन्ते। सहृदयहृदयोद्वेजकतामात्रप्रयोजनानेतानुपेक्ष्य पण्डितराजेन षड्विंशतिरेव भेदाः प्रतिपादिताः।

यदा कश्चित्सिद्धान्तः प्रचुरं प्रचारमधिगच्छति तदा अनेके अस्थानेऽपि तं प्रसञ्जयन्त आत्मनो वैदुष्यं प्रकटीचिकीर्षन्ति । इदमेव संवृत्तं ध्वनिसिद्धान्तविषयेऽपि । अनेके काव्यनाटकादीनां व्याख्यातारः "अत्रास्य पदस्य प्रयोगाद् इदं ध्वन्यते", "तत्र तस्य प्रयोगात् तद्ध्वन्यते" इत्यादि किञ्चिल्लिखन्तः स्वमनोगतान् भावान् सर्वानपि तत्र समारोप्य गभीरार्थाविष्कृतिचातुर्यमात्मनः प्रकटयन्ति, विशेषतश्च तत्तत्काव्यानां नाटकादीनां च प्रारम्भे । एतादृशमाकाशचित्रनिर्माणं न केवलमस्मदीयेषु आलङ्कारिकेषु, पाश्चात्त्येषु साहित्यविमर्शकेषु, तदनुसारिषु आधुनिकभारतीयसाहित्यविमर्शकेष्वपि दृश्यते । अत एव सपरिहासमुच्यते– "षेक्स्पियरः किल स्वीयरूपकसम्बद्धायां कस्याञ्चित् परीक्षायाम् उत्तीर्णतां न लेभे, यतो रूपकाणि तान्यधिकृत्य ब्राड्लेनाम्ना विमर्शकाग्रण्या विरचिता ग्रन्था न पठिताः" इति । व्याख्यातृभिरारोप्यमाणा एते अर्थाः कविना स्वप्नेऽपि न सम्भाविता इति तु निर्विवादम् ।

तदयमत्र संपिण्डितार्थः । प्रतीयमानस्यार्थस्यास्तित्वे न कस्यापि विप्रतिपत्तिः । वाच्यार्थात् स एव नितरां चमत्कारकारी इति काव्येषु तस्य प्राधान्यमूरीकर्तव्यम्; परन्तु प्रतीयमानस्यास्यार्थस्य ज्ञानं वाच्यार्थज्ञानानन्तरमेव भवति, न पुनस्तज्ज्ञानं विना । अतः पृथग् व्यञ्जनायाः शब्दवृत्तिता नाङ्गीकर्तव्या । यदा एकः शब्दः प्रयुज्यते तदा स केवलं मुख्यमेवार्थमभिधत्ते, लाक्षणिकं वा व्यङ्ग्यं वार्थं न बोधयति । निरूढलक्षणाभिन्नेषु, सर्वेषु च व्यञ्जनास्थलेषु शब्दान्तरसन्निधिः आवश्यकी । अतोऽपि व्यञ्जनाया न शब्दवृत्तित्वम् । शब्दार्थभिन्नेषु चेष्टादिष्वपि व्यञ्जनाङ्गीक्रियते, अतोऽपि नास्याः शब्दवृत्तित्वम् । सर्वत्रापि ध्वनेर्गवेषणम्, तेन च रमणीयतारोपणं सहृदयहृदयोद्वेजकम् । गुणालङ्कारशय्यपाकादीन् पृष्ठतः कृत्वा "सूर्यः अस्तं गच्छति" इत्यादिषु वाक्येष्वपि– "अयमर्थो ध्वन्यते", "एषोऽर्थः प्रतीयते" इति कथनमात्रेण कथं वा तत्र सौन्दर्यं सम्पाद्येत ? "अयं रात्रौ जानुनी आश्लिष्य, दिवा आतपे स्थित्वा, संध्ययोश्च वह्नेः समीपे उपविश्य शीतं गमयति" इत्युक्ते "अयं गृहवसनादिहीनो दरिद्रः" इति वस्तुनो वा, दैन्यविषाददिभावानां वा

ध्वनिरस्तीति कथनमात्रेण किमत्र रमणीयता अनुभूयेत ? यदि स एवार्थः –

"रात्रौ जानुर्दिवा भानुः कृशानुः सन्ध्ययोर्द्वयोः ।
एवं शीतं मया नीतं जानुभानुकृशानुभिः" ॥

इत्युपस्थाप्यते पदगुम्फनासौन्दर्येण, अनुप्रासेन, वृत्ते निबन्धनेन च (वृत्तमपि शब्दालङ्कार इति महिमभट्टः) चमत्कारजनकतास्तीति वक्तुं शक्यते । गुणालङ्कारादीन् विस्मृत्य ध्वनिर्ध्वनिरिति घोषणं निरर्थकम्, अतश्चाभिधयाऽवगतो मुख्यार्थ एव उत्तरङ्गयति विविधान् भावान् सहृदयहृदयेषु तत्तत्पदविशेषप्रकरणादिसाहचर्यादित्यभ्युपगम एव श्रेयान् ।

तत्तद्ग्रन्थार्थमननैर्येऽर्था मे प्रास्फुटन् हृदि ।
समुपस्थापितास्तेऽत्र परीक्षायै विपश्चिताम् ॥

उक्तं हि आचार्येण अभिनवगुप्तेन–

ऊर्ध्वोर्ध्वमारुह्य यदर्थतत्त्वं
धीः पश्यति श्रान्तिमवेदयन्ती ।
फलं तदाद्यैः परिकल्पितानां
विवेकसोपानपरम्पराणाम् ॥ इति ।

कालिदासस्य पुनःपुनरुक्तयः

प्रायो महाप्रमाणं काव्यं काव्यजालं वा निबध्नन् कविः स्वाभिमतान् भावान्, वाक्यानि, वाक्यांशान्, पदानि वा तत्र तत्र पुनःपुनरावर्तयतीति विदितचरमेवेदं प्रेक्षावताम् । वाल्मीकिव्यासादयश्चात्रोदाहरणम् । नैकेषां काव्यानां निर्मातरि कालिदासेऽपीयं प्रवृत्तिर्दृश्यते । रघुवंश-कुमारसम्भव-मेघदूताख्यानि त्रीणि श्रव्यकाव्यानि मालविकाग्निमित्र-विक्रमोर्वशीयाभि-ज्ञानशाकुन्तलाख्यानि रूपकाणि च कालिदासस्य कृतिरिति बहवो विद्वांस आशेरते । तेषु तत्र तत्रोपलभ्यमानानां केषाञ्चिद् भाव-वाक्य-वाक्यांश-पदादीनां पौनःपुन्यमत्र प्रस्तूयते ।

1. सत्यपि महत्यवरोधे दिलीपः सुदक्षिणया,राज्यलक्ष्म्या च द्वाभ्यामेव किल आत्मानं कलत्रवन्तममंस्त–

> **"कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।**
> **तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः"** ॥ (रघु. १।३२)

दुष्यन्तोऽप्येतादृशमेव भावमाविष्करोति–

> **"परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।**
> **समुद्ररसना चोर्वी सखी च युवयोरियम्"** ॥ (अ. शा. ३।१८)

अस्यैव प्रतिध्वनिः श्रूयते परिव्राजिकाया आशिषि अग्निमित्राय प्रयुक्ते–

> **"महासारप्रसवयोः सदृशक्षमयोर्द्वयोः ।**
> **धारिणी भूतधारिण्योर्भव भर्ता शरच्छतम्"** ॥ (मा. १।१५)

2. दिलीपः सुदक्षिणा च किल मृगद्वन्द्वेषु परस्पराक्षिसादृश्यमद्राष्टाम् । पार्वती च मृगनयनयोः पार्श्वे आत्मनो नयने निधाय अमिमीत ।

हरिणाः पार्वत्या नयनाभ्यां चञ्चलैरात्मनो नयनैः सादृश्यमिव प्रयुञ्जत इति वदति कुहनावटुः –

"परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु ।
मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु"॥ (रघु. १।४०)
"अरण्यबीजाञ्जलिदानलालिता-
स्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।
यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्
पुरः सखीनाममिमीत लोचने" ॥ (कु. स. ५।१५)
"अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः
कटस्थदर्भप्रणयापहारिषु ।
य उत्पलाक्षिप्रचलैर्विलोचनै-
स्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते" ॥ (कु. स. ५।३५)

3. दिलीपो राज्याश्रमे वसन् मुनिरासीत् । दुष्यन्तोऽपि सर्वभोग्ये आश्रमे (राज्याश्रमे) वसन् प्रजानां पालनं तपः समचिनोत् ।

"तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।
पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः" ॥ (रघु. १।५८)
"अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये
रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति ।
अस्यापि द्यां विशति वशिनश्चारणद्वन्द्वगीतः
पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः" ॥
(अ. शा. २।१४)

4. **"पिण्डविच्छेददर्शिनः पितरो मया दत्तं पिण्डं नैव सम्यक् भुञ्जते । मया दत्तं च जलं निःश्वासैः कवोष्णं कृत्वा पिबन्ति"** इत्यशोचत् पुत्रहीनो दिलीपः –

"नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।
न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासङ्ग्रहतत्पराः" ॥

"मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।
पयःपूर्वैः सनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते" ॥
(रघु. १।६६-६७)

दुष्यन्तोऽप्येतादृशेनैव शोकेन व्याकुलोऽभूत्–

"अस्मात् परं बत यथाविधिसंभृतानि
को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति ।
नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं
धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति" ॥
(अ. शा. ६।२५)

5. दिलीपो नन्दिन्याः सेवाविषये गुरोरुपदेशमक्षरशोऽनुससार–

"प्रस्थितायां प्रतिष्ठेयाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।
निषण्णायां निषीदास्यां पीताम्भसि पिबेरपः" ॥
(रघु. १।८९)

"स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः ।
जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्" ॥
(रघु. २।६)

6. वसिष्ठस्याश्रमाद् वनं गच्छन्ती दिलीपेनानुसृता नन्दिनी विधिनोपपन्ना श्रद्धेव किल बभौ–

"बभौ च सा तेन सतां मतेन
श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना" ॥ (रघु. २।१६)

दुष्यन्तस्य भार्यापुत्राभ्यां समागमे एतादृशमेवौचित्यमपश्यद् मारीचः –

"दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।
श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं वः समागतम्" ॥ (अ.शा. ७।९)

7. दिलीपः किलान्तर्वत्नीं सुदक्षिणाम् अग्निगर्भां शमीममन्यत । अन्तर्वत्नीं शकुन्तलामप्येवमेव वर्णयति स्म आकाशवाणी–

"निधानगर्भामिव सागराम्बरां
शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।
नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं
नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत" ॥ (रघु. ४।९)

"दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।
अवेहि तनयां राजन्नग्निगर्भां शमीमिव" ॥ (अ. शा. ४।४)

8. प्रायः कालिदासः सदपत्यौ उत्तमौ दम्पती जयन्तसहिताभ्यां शचीपुरन्दराभ्यामुपमिमीते–

"उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ" ॥ (रघु. ३।२३)

"आखण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिमः सुतः ।
आशीरन्या न ते योग्या पौलोमीसदृशी भव" ॥
(अ. शा. ७।२८)

"अद्याहं पुत्रिणामग्र्य सत्पुत्रेणामुना तव ।
पौलोमीसंभवेनेव जयन्तेन पुरन्दरः" ॥ (विक्र. ५।१४)

9. सत्पात्रोपहिता विद्या नितरां शोभते–

"अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति" ॥
(रघु. ३।२९)

"पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः ।
जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य" ॥ (माल. १।६)

10. ईश्वर-महेश्वरशब्दौ केवलं महादेवमेव विषयीकुरुतः,नान्यम्–

"महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः" । (रघु. ३।२९)

"अणिमादिगुणोपेतमस्पृष्टपुरुषान्तरम् ।
शब्दमीश्वर इत्युच्चैः सार्धचन्द्रं बिभर्ति यः" ॥ (कु. स. ६।३)

"वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी ।
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः" ॥ (विक्र. १।१)

11. सूर्यो मेघश्च सहस्रगुणम् उत्स्रष्टुमेव जलम् आददाते । दिलीपादयो राजानोऽपि प्रजाभ्यो बहुधा उपकर्तुमेव ताभ्यः करं गृह्णन्ति स्म–

"प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो ब हीत् ।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः" ॥ (रघु. १।१८)

12. प्रायः षट्पदाः पुष्पितेन सहकारेण नितराम् आकृष्टास्तं हातुं नोत्सहन्ते । तथैव इन्दुमती अजेनाकृष्टं चेतः पुनः समाहर्तुं न शशाक । तथा हिमवतोऽपि चेतो दुहितरि नितरां स्निग्धम् आसीत्–

"न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदाली" ।

(रघु. ६।६९)

"अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा" । (कु.स.१। २७)

13. प्रतिराजकुमारम् इन्दुमतीं नीत्वा तान् राजकुमारान् वर्णयन्ती सुनन्दा इन्दुमत्या मनः अजे लग्नं ज्ञात्वा यदा उत्स्मयन्ती "किमन्यं राजकुमारं गमिष्यामः ?" इत्यवदत् तदा इन्दुमती किल असूयाकुटिलमपश्यत्–

"तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वेत्रभृदाबभाषे ।
आर्ये व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श" ॥

(रघु. ६।८२)

अभिज्ञानशाकुन्तले दुष्यन्तलग्नमनसं शकुन्तलां यदा सखी प्रियंवदा– **"त्वमद्य अस्मात् स्थानाद् यथेष्टं गन्तुमर्हसि"** इत्यवोचत् तदासौ सकृतककोपं प्रत्यवदत्–

"का त्वं विसर्जितव्यस्य रोद्धव्यस्य वा" । इति ।

(अ.शा. १)

14.लौकिकेषु विनोदेषु वैदिकेषु विवाहसंस्कारादिषु च कालिदासस्य सुमहती श्रद्धा दृश्यते । अत एवायं रघुवंश-कुमारसम्भवयोर्यत्र अजस्य इन्दुमत्या परमेश्वरस्य च उमया विवाहो वर्णितः, एकरूपानेव श्लोकान् बहून् उपनिबबन्ध । वध्वा साकं विदर्भराजस्य प्रासादं प्रति रथ्यायां

गच्छन्तम् अजं किल द्रष्टुं पौरपुरन्ध्र्यः कौतुकेन गवाक्षादिस्थानानि जग्मुः। तरुणीस्ता वर्णयन्तः श्लोका यथातथं कुमारसम्भवेऽपि दृश्यन्ते। भगवतश्चन्द्रमौलेरुमया साकम् ओषधिप्रस्थप्रवेशावर्णने–

"ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवत्सु।
बभूवुरित्थं सुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि" ॥
(रघु. ७।५)

"तस्मिन् मुहूर्ते पुरसुन्दरीणाम्
ईशानसन्दर्शनलालसानाम्।
प्रासादमालासु बभूवुरित्थं
त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि" ॥ (कु. स. ७।५६)

"आलोकमार्गं.........केशपाशः" ॥
(रघु. ७।६, कु. स. ७।५७)

"प्रसाधिकालम्बितमग्रपादं ... ततान" ॥
(रघु. ७।७, कु. स. ७।५८)

"विलोनं दक्षिणमञ्जनेन ... वहन्ती" ॥
(रघु. ७।८, कु. स. ७।५९)

"अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः ....सूत्रशेषा" ॥
(रघु. ७।८, कु. स. ७।६१)

"तासां मुखैरासवगन्धगर्भै .... इवासन्" ॥
(रघु. ७।११, कु. स. ७।६२)

"तं राघवं दृष्टिभिरापिबन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि।
तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा" ॥
(रघु. ७।१२)

"तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यो" अन्यत् पूर्ववत्।
(कु. स. ७।६४)

"परस्परेण स्पृहणीयशोभं....वितथोऽभविष्यत्" ॥
(रघु. ७।१४, कु. स. ७।६६)

इत्युद्गताः पौरवधूमुखेभ्यः
श्रृण्वन् कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ।
उद्भासितं मङ्गलसंविधाभिः
सम्बन्धिनः सद्म समाससाद" ॥ (रघु. ७।१६)

"इत्योषधिप्रस्थविलासिनीनां
श्रृण्वन् कथाः श्रोत्रसुखास्त्रिनेत्रः ।
केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिं
हिमालयस्यालयमाससाद" ॥ (कु.स.७।६९)

"ततोऽवतीर्याशु करेणुकायाः
स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः ।
वैदर्भनिर्दिष्टमथो विवेश
नारीमनांसीव चतुष्कमन्तः" ॥ (रघु. ७।१७)

"तत्रावतीर्याच्युतदत्तहस्तः शरद्घनाद्दीधितिमानिवोष्णः ।
क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन कक्ष्यान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश" ॥
(कु. स. ७।७०)

"महार्हसिंहासनसंस्थितोऽसौ सरत्नमर्घ्यं मधुपर्कमिश्रम् ।
भोजोपनीतं च दुकूलयुग्मं जग्राह सार्धं वनिताकटाक्षैः" ।
(रघु. ७।१८)

"तत्रेश्वरो विष्टरभाग्यथावत् सरत्नमर्घ्यं मधुमच्च गव्यम् ।
नवे दुकूले च नगोपनीतं प्रत्यग्रहीत्सर्वमतन्त्रवर्जम्" ॥
(कु. स. ७।७२)

दुकूलं वसानः अजः । ईश्वरोऽवरोधरक्षैर्वध्वाः समीपं निन्ये–

"दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ।
वेलासकाशं स्फुटफेनराजिर्नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः" ॥
(रघु. ७।१९, कु. स. ७।७३)

केवलं नामधेयादीन्येव यथोचितं परिवर्तयन् कविः सात्त्विकभावानां वर्णनमपि एकधैवाकार्षीद् द्वयोरपि काव्ययोः –

"आसीद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः स्विन्नाङ्गुलिः संववृते कुमारी ।
तस्मिन् द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभक्तेव मनोभवेन" ॥
(रघु. ७ ।२२)

"रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः स्विन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ।
वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य" ॥

(कु. स.७।७७)

"तयोरपाङ्गप्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि ।
ह्रीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञामन्योन्यलोलानि विलोचनानि" ॥

(रघु. ७।२३)

"तयोः समापत्तिषु कातराणि किञ्चिद् व्यवस्थापितसंहृतानि ।
ह्रीयन्त्रणां तत्क्षणमन्वभूवन्नन्योन्यलोलानि विलोचनानि" ॥

(कु . स. ७।७५)

वधूवरयोः प्रदक्षिणप्रक्रमणं वर्णयन् श्लोक उभयोरपि काव्ययोरेकविध एव संदृब्धः –

"प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानोः....अहस्त्रियामम्" ।

(रघु. ७।२४, कु. स. ७।७९)

लाजहोमान्ते धूमं जिघ्रत्या वध्वाः कर्णोपान्ते स धूमः किल नीलोत्पलवत् चकाशे–

"हविः शमीपल्लवलाजगन्धी पुण्यः कृशानोरुदियाय धूमः ।
कपोलसंस्पर्शिशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे" ॥

(रघु. ७।२६)

"सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्धं गुरूपदेशाद्वदनं निनाय ।
कपोलसंस्पर्शिशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे" ॥

(कु. स. ७।८१)

"तदञ्जनक्लेदसमाकुलाक्षं प्रम्लानबीजाङ्कुरकर्णपूरम् ।
वधूमुखं पाटलगण्डलेखमाचारधूमग्रहणाद् बभूव" ॥ (रघु. ७।२७)

"तदीषदार्द्रारुणगण्डलेखमुच्छ्वासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः ।
वधूमुखं क्लान्तयवावतंसमाचारधूमग्रहणाद् बभूव" ॥

(कु. स. ७।८२)

विवाहस्यान्ते समागता वृद्धा आशीःपूर्वकं वधूवरयोः शिरसोः आर्द्रानक्षतान् (तण्डुलान्) किल प्रचिक्षिपुः –

"तौ स्नातकैर्बन्धुमता च राज्ञा पुरन्ध्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।
कन्याकुमारौ कनकासनस्थावार्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम्" ॥

(रघु. ७।२८)

"क्लृप्तोपचारां चतुरस्रवेदीं तावेत्य पश्चात् कनकासनस्थौ ।
जायापती लौकिकमेषणीयमार्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम्" ॥

(कु. स. ७।८८)

15. शत्रूणां शिरांसि भल्लैर्निकृत्य अजेन कृतं भूमौ प्रास्तरणं तस्य पित्रा दिग्विजयसमये कृतं तादृशमेव कर्म स्मारयति–

"स रोषदष्टाधिकलोहितोष्ठैर्व्यक्तोर्ध्वरेखा भ्रुकुटीर्वहद्भिः ।
तस्तार गां भल्लनिकृत्तकण्ठैर्हुङ्कारगर्भैर्द्विषतां शिरांसि" ॥ (रघु. ७।५८)

"भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।
तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव" ॥ (रघु. ७।६३)

16. लताभूरुहयोर्नायिकानायकत्वं नैकशो वर्णयति कालिदासः –

"मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।
अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसाम्प्रतम्" ॥(रघु. ८।६१)

"हला ! रमणीये खलु काले एतस्य लतापादपमिथुनस्य व्यतिकरः संवृत्तः" ।

(अ. शा. १)

17. शिवकेशवयोः सर्वथा अभेदम् अङ्गीकुर्वन् कालिदासस्तयोर्वर्णनम् एकयैव विधया तनोति–

"सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।
सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक्" ॥ (रघु. १०।२०)

"जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ।
जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः" ॥ (कु. स. २।९)

18. नवजातस्य शिशो रघोः किल कान्त्या दीपा विगततेजसोऽभूवन्–

"अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।
निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव" ॥

(रघु. ३।१५)

श्रीरामस्य जन्मसमयेऽपि तथैवाभवत्–

"रघुवंशप्रदीपेन तेनाप्रतिमतेजसा ।
रक्षागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टा इवाभवन्" ॥

(रघु. १०।६८)

19. सीताविरहपीडितः श्रीरामः सीतेति भ्रान्त्या लतां किल आलिङ्गितुमियेष–

"इमां तटाशोकलतां च तन्वीं स्तनाभिरामस्तबकाभिनम्राम् ।
त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः सौमित्रिणा साश्रुरहं निषिद्धः" ॥

(रघु. १३।३२)

पुरूरवा अपि तथैव कर्तुमभिलाषामकरोत्–

"यावदस्यां प्रियानुकारिण्यां परिष्वङ्गप्रणयी भवामि" ।(विक्र. ४)

20. अपवादेन सामान्यशास्त्रमिव रिपुः स्वस्थानात् प्रच्याव्यत इति वर्णयति कालिदासः –

"यः कश्चन रघूणां हि परमेकः परन्तपः ।
अपवाद इवोत्सर्गं व्यावर्तयितुमीश्वरः" ॥ (रघु. १५।७)
"लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं यूयं किं बलवत्तरैः ।
अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः" ॥ (कु. स. २।२७)

21. शत्रुघ्नेन निर्मिता मधुरानगरी हिमवत ओषधिप्रस्थपुरी च किल स्वर्गाभिष्यन्दवमनेन निर्मिते इव किल आस्ताम्–

"या सौराज्यप्रकाशाभिर्बभौ पौरविभूतिभिः ।
स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशिता" ॥ (रघु. १५।२९)
"अलकामतिवाह्येव वसतिं वसुसम्पदाम् ।
स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशिताम्" ॥ (कु. स. ६।३७)

22. प्रायः कालिदासो राज्ञो भुजदण्डौ नगरार्गलयोपमिमीते–

"एकातपत्रं भुवनैकवीरः पुरार्गलादीर्घभुजो बुभोज" ।

(रघु. १८।४)

"नैतच्चित्रं यदयमुदधिश्यामसीमां धरित्री-
मेकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति" ॥ (अ.शा. २।१५)

23. पुंसः स्त्रिया वा यौवनं शरीरस्य स्वाभाविकोऽलङ्कारः, मन्मथस्य अस्त्रम्, अपूर्वं च मधु–

"अथ मधु वनितानां नेत्रनिर्वेशनीयं
मनसिजतरुपुष्पं रागबन्धप्रवालम् ।
अकृतकविधिं सर्वाङ्गीणमाकल्पजातं
विलसितपदमाद्यं यौवनं स प्रपेदे" ॥ (रघु. १८।५२)

"असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात् परं साथ वयः प्रपेदे" ॥

(कु. स. १।३१)

24. कृतापराधस्य प्रियस्य दण्डने स्त्रियो मेखलमुपयुञ्जते–

"अङ्गुलीकिसलयाग्रतर्जनं भ्रूविभङ्गकुटिलं च वीक्षितम् ।
मेखलाभिरसकृच्च बन्धनं वञ्चयन् प्रणयिनीरवाप सः" ॥

(रघु. १९।१७)

"स्मरसि स्मर मेखलागुणै-
रुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम्" । (कु. स. ४।८)

"(इति इरावती रशनामादाय राजानं ताडयितुमिच्छति)" । (मा. ३)

25. दर्पणे परिभोगचिह्नानि पश्यन्तीः प्रिया अविज्ञातं पश्यन्तः पतयः लज्जाकुलाः कुर्वन्ति–

"दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीर्नर्मपूर्वमनुपृष्ठसंस्थितः ।
छायया स्मितमनोज्ञया वधूर्ह्रीनिमीलितमुखीश्चकार सः" ॥

(रघु. १९।२४)

"दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।
प्रेक्ष्य बिम्बमुपबिम्बमात्मनः कानि कानि न चकार लज्जया" ॥

(कु. स. ८। ११)

26. सिंहे बाणं प्रयोक्तुमुद्यतहस्तो दिलीपस्तस्य प्रभावेण प्रतिहत-शक्तिः स्तब्धबाहुः चित्रलिखित इवावतस्थे–

"सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे" ।

(रघु. २।३१)

नन्दिनः शासनेन सर्वमपि वनं चित्रार्पितारम्भमिवाभवत्–

"निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।
तच्छासनात् काननमेव सर्वं चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे" ॥

(कु. स. ३।४२)

27. कदाचिद् मोहोऽपि स्मृत्युपलम्भाद्वरं यथा रघुवंशे सीतायाः कुमारसम्भवे च रतेः –

"सा लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखं प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः ।
तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो मोहादभूत् कष्टतरः प्रबोधः" ॥

(रघु. १४।५६)

"तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव" ॥

(कु. स. ३।७३)

28. मृगयां सर्वथा राजभिः कर्तव्यं व्यायामं विनोदं च वर्णयति कालिदासः –

"परिचयं चललक्ष्यनिपातने भयरुषोश्च तदिङ्गितबोधनम् ।
श्रमजयात् प्रगुणां च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ" ॥

(रघु. ९।४९)

"मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिद्ध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः" ॥

(अ. शा. २।५)

29. सहजसौन्दर्यशालि वस्तु सर्वथा सर्वदा सुन्दरमेव भवेत्–

"यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहैर्जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।
न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते" ॥

(कु. स. ५।९)

"सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्" ॥

(अ.शा. १।१९)

30. द्वयोः सज्जनयोर्मध्ये मैत्री सप्तभिः पदैर्निर्वर्त्यते–

"सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः स नौ संगतयोर्वनान्ते" ।

(रघु. १।५८)

"यतः सतां संनतगात्रि संगतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते" ॥

(कु. स. ५।३९)

31. वयसा वृद्धा अपि तापसास्तपस्यन्तीं पार्वतीं द्रष्टुं तस्या आश्रममगच्छन् । यतो धर्मेण वृद्धानां विषये वयो न समीक्ष्यते–

"दिदृक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागमन्न धर्मवृद्धेषु नयः समीक्ष्यते" ।

(कु. स. ५।१६)

एतत्सदृश एव भाव आविष्कृतस्तेजोवतां सद्वृत्तवतां च विषये कालिदासेन–

"कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममध्वरविघातशान्तये ।
काकपक्षधरमेत्य याचितस्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते" ॥

(रघु. ११।१)

"स्त्री पुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सताम्" । (कु. स. ६।१२)

32. न कस्यापि आत्मनो गुणेषु प्रत्ययो भवेद् यावदेते महतां प्रशंसा-पात्रं न स्युः –

"त्वत्संभावितमात्मानं बहुमन्यामहे वयम् ।
प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादरः" ॥

(कु. स. ६।२०)

"आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्" ।

(अ. शा. १।२)

33. प्रायो महतामनुग्रहोऽदृष्टमेधा वृष्टिरिव, अलक्षितकुसुमं फलमिव च अचिन्तितमेव लभ्यते–

"अपमेघोदयं वर्षमदृष्टकुसुमं फलम् ।
अतर्कितोपपन्नं वो दर्शनं प्रतिभाति मे" ॥

(कु. स. ६।५४)

"उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु संपदः" ॥

(अ. शा. ७।३०)

34. पार्वती किल शिवं वशीकर्तुमशक्तमात्मनः सौन्दर्यं निनिन्द; यतः सौन्दर्यस्य फलं प्रियमनोहरणमेव–

"तथा समक्षं दहता मनोभवं पिनाकिना भग्नमनोरथा सती।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता"॥

(कु. स. ५।१)

एतादृश एव भावोऽस्मिन्नेव काव्ये सप्तमसर्गे आविष्कृतः कविना–

"आत्मानमालोक्य च शोभमानमादर्शबिम्बे स्तिमितायताक्षी।
हरोपयाने त्वरिता बभूव स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः"॥

(कु. स. ७।२२)

35. विरहव्यथाकुलं सुकुमारं हृदयं सुदृढ आशाबन्ध एव धारयति–

"आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां
सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि" ॥ (मेघ. १।९)

"एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् ।
गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति" ॥

(अ. शा. ४।१६)

36. भामिनीपादताडनमेवाशोकस्य कामिनश्च साधारणो दोहदः -

"रक्ताशोकश्चलकिसलयः केसरश्चात्र कान्तः
प्रत्यासन्नो कुरवकवृतेर्माधवीमण्डपस्य ।
एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छद्मनास्याः" ॥

(मेघ. २।१८)

"नवकिसलयरागेणाग्रपादेन बाला
स्फुटितनखरुचा द्वौ हन्तुमर्हत्यनेन ।
अकुसुमितशोकं दोहदापेक्षया वा
प्रणमितशिरसं वा कान्तमार्द्रापराधम्" ॥ (मा. ३।१२)

"पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान"॥

(कु. स. ७।१९)

37. महदेतत् प्रमोदस्थानं कामिनो यदात्मनः प्रेयस्या अपि तावान् अनुराग आत्मनि यावानस्य तस्याम् । तयोः समागमो भवतु वा मा वा, प्रेयसीप्रिययोस्तुल्यानुरागत्वमेव मानससंतृप्तिहेतुः । भावोऽयं बहुशः प्रकटीकृतः कालिदासेन-

"कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावभवनायासि ।
अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते" ॥

(अ. शा. २।१)

"अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो रुजमावहन्नभिमतो मे ।
यदि मदिरायतनयनां तामधिकृत्य प्रहरतीति" ॥

(अ. शा. ३।४)

"अनातुरोत्कण्ठितयोः प्रसिध्यता समागमेनापि रतिर्न मां प्रति ।
परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वरं शरीरनाशोऽपि समानुरागयोः" ॥

(अ. शा. ३।१५)

38. मृगीदर्शनेन स्मारितप्रियानेत्रो बर्हिणदर्शनेन च स्मृतिपथोपनीत-प्रियाकेशपाशः किल दशरथो न शशाक तयोर्बाणान् मोक्तुम्–

"तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान् मुमुक्षोः
कर्णान्तमेत्य बिभिदे निबिडोऽपि मुष्टिः ।
त्रासातिमात्रचटुलैः स्मरयत्सु नेत्रैः
प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि" ॥ (रघु. ९।५८)

"अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं
न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्यीचकार ।
सपदि गतमनस्कः चित्रमाल्यानुकीर्णे
रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः" ॥ (रघु. ९।६७)

अयमेव भावोऽभिज्ञानशाकुन्तलेऽपि प्रकटितः कविना–

"न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्तो धनुरिदमाहितसायकं मृगेषु ।
सह वसतिमुपेत्य यैः प्रियायाः कृत इव मुग्धविलोकितोपदेशः" ॥

(अ. शा. २।३)

39. श्रीरामेण विसृष्टां सीतां दृष्ट्वा पक्षिणः, मृगाः, वृक्षाश्चापि शोकार्ता अभवन्–

"नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपात्तान् विजहुर्हरिण्यः ।
तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावमत्यन्तमासीद्रुदितं वनेऽपि" ॥

(रघु. १४।६९)

एतादृश एव भाव आविष्कृतः कविना अभिज्ञानशाकुन्तलेऽपि–

"उद्गलितदर्भकबला मृगाः परित्यक्तनर्तना मयूराः ।
अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः" ॥ (अ. शा.४।१२)

40. अग्नौ हुतानां हव्यानां गन्धानामाघ्राणेनैव सर्वे प्राणिनो दूता भवन्ति–

"त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्तेस्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।
घ्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समश्नुते मे लघिमानमात्मा" ॥

(रघु. १३।३७)

"अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वैतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु" ।

(अ. शा. ४।८)

41. आकाशगङ्गागतानि पद्मानि सप्तर्षयः पूजार्थमवचिन्वन्ति–

"अनाभिषेकाय तपोधनानां सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्माम् ।
प्रवर्तयामास किलानसूया त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम्" ॥

(रघु. १३।५१)

"सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विवस्वान् परिवर्तमानः ।
पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः" ॥

(कु. स. १।१६)

42. रूपगुणादिभिरनुकूलयोर्वधूवरयोर्विवाहसम्पादनेनैव ब्रह्मा अविनिन्द्यो भवति –

"परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत्" ॥

(रघु. ७।१४, कु. स. ७।६६)

"त्वमर्हतां प्राग्रसरः स्मृतोऽसि नः शकुन्तला मूर्तिमतीव सत्क्रिया ।
समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं चिराय वाच्यं न गतः प्रजापतिः" ॥

(अ. शा. ५।१५)

43. जितेन्द्रियाः परदारविमुखाः –

"का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।
आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति" ॥

(रघु. १६।८)

"कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।
वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः " ॥

(अ. शा. ५।२८)

44. तिर्यञ्चोऽनुरागं विविधाभी रीतिभिः प्रदर्शयन्ति । भ्रमरः कुसुमपात्रगतं मधु प्रियया साकमेव आस्वादयति । हरिणश्च शृङ्गेण प्रियां कण्डूयते, हरिणी च हरिणस्य शृङ्गेण आत्मानं कण्डूयते –

"मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।
शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डुयत कृष्णसारः" ॥

(कु. स. ३/३६)

ईदृश एव भाव आविष्कृतोऽभिज्ञानशाकुन्तले–

"एषा कुसुमनिषण्णा तृषितापि सती भवन्तमनुरक्ता ।
प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु विना त्वया पिबति" ॥

(अ. शा. ६।१९)

"कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्त्रोतोवहा मालिनी
पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।
शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः
शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम्" ॥

(अ. शा. ६।१७)

45. प्रियावियोगार्तः कामी मनोविनोदार्थं प्रियायाश्चित्रं लिखति; परन्तूद्गच्छद्भिरश्रुभिः स चित्रदर्शनानन्दमपि नानुभवितुं शक्नोति–

'त्वामालिख्य प्रणयाकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्रै स्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः" ॥

(मेघ. २।६७)

"प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।
वाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि" ॥ (अ.शा.६।२२)

"हृदयमिषुभिः कामस्यान्तः सशल्यमिदं सदा
कथमुपलभे निद्रां स्वप्ने समागमकारिणीम् ।
न च सुवदनामालेख्येऽपि प्रियामसमाप्य तां
मम नयनयोरुद्वाष्पत्वं सखे न भविष्यति" ॥ (वि. २।१०)

46. प्रियया प्रियेण वा स्वप्ने समागमो विरहदशासु अन्यतमा दशा । अस्याश्च वर्णनं कालिदासो बहुधा करोति, पूर्वोदाहृतयोरपि श्लोकयोर्दशाया अस्या सूचनं वर्तते । अपराणि च कतिचिदुदाहरणानि–

"मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
र्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेषु ।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति" ॥
(मेघ. २।४९)

"त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
क्व नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवागरुत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना" ॥
(कु. स. ५।५७)

47. भगवद्गीतासु भगवता कृतः –

"देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ" ॥

इत्युपदेशः पुनः पुनः स्मार्यते कालिदासेन –

"दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।
संपद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम्" ॥ (रघु. १।२६)

"भवतु तव बिडौजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु
त्वमपि विततयज्ञो वज्रिणं भावयेथाः ।
गणशतपरिवर्तैरेवमन्योन्यकृत्यै-
र्नियतमुभयलोकानुग्रहश्लाघनीयैः" ॥ (अ. शा. ७।३४)

"त्वत्कार्यं वासवः कुर्यात्त्वं च तस्येष्टमाचरेः ।
सूर्यः समेधयत्यग्निमग्निः सूर्यं च तेजसा" ॥ (वि. ५।२०)

48. स्त्रीणां भर्तृषु अकुण्ठितोऽधिकार इति मनुते कालिदासः –

"अनिमित्तमिन्दुवदने किमत्रभवतः पराङ्मुखीभवसि ।
प्रभवन्त्योऽपि हि भर्तृषु कारणकोपाः कुटुम्बिन्यः" ॥
(मा. १।१८)

"कुपिता न तु कोपकारणं सकृदप्यात्मगतं स्मराम्यहम् ।
प्रभुता रमणेषु योषितां न हि भावस्खलितान्यपेक्षते" ॥
(वि. ४।२६)

49. हेम्नः शुद्ध्यशुद्धी परीक्षितुं वह्निरिव काव्यादीनां गुणदोषौ परीक्षितुं सुधिय एव प्रभवन्ति–

"तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा" ॥
(रघु. १।१०)

"उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः ।
श्यामायते न विद्वत्सु यत् काञ्चनमिवाग्निषु" ॥ (मा. २।९)

50. प्रायो मूढाः परप्रत्ययनेयबुद्धयो दृश्यन्ते –

"पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः"॥
(मा. १।२)

"अथवा पण्डितप्रत्ययनेया ननु मूढजातिः" । (मा. १)

51. यदि पथि पदचिह्नानि पुरस्ताद् अभ्युन्नतानि पश्चाच्च अवगाढानि तदावश्यं कयाचिदङ्गनया तेन पथागतया भवितव्यम् इत्यभ्यूहः कालिदासस्य–

"अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पश्चात् ।
द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा"॥
(अ.शा. २।६)

"पद्भ्यां स्पृशेद्वसुमतीं यदि सा सुगात्री
मेघाभिवृष्टसिकतासु वनस्थलीषु ।
पश्चान्नता गुरुनितम्बतया ततोऽस्याः
दृश्येत चारुपदपङ्क्तिरलक्तकाङ्का ॥"

(वि. ४।१६)

52. किञ्चिन्मदिरासेवनं सुन्दरीणां रमणीयतां वर्धयति–

"नयनान्यरुणानि घूर्णयन् वचनानि स्खलयन् पदे पदे ।
असति त्वयि वारुणीमदः प्रमदानामधुना विडम्बना" ॥

(कु. स. ४।१२)

"शृणोमि बहुशो मदः किल स्त्रीजनस्य विशेषमण्डनमिति, अपि सत्य एष लोकवादः" । (मा. ३)

53. मानसी स्थितिः आगामि सुखं वा दुःखं वा सूचयति–

"अस्ति खलु लोकप्रवादः आगामि सुखं वा दुःखं वा हृदयसमवस्था कथयतीति"।

(मा. ५)

"न सुलभा सकलेन्दुमुखी च सा किमपि चेदमनङ्गविचेष्टितम् ।
अभिमुखीष्विव काङ्क्षितसिद्धिषु व्रजति निर्वृतिमेकपदे मनः" ॥

(वि. २।९)

54. दिवससमये कार्यान्तरवैयग्र्येण सुसहापि किल विरहव्यथा रात्रौ दुःसह्य भवति–

"सव्यापारामहनि न तथा पीडयेन्मद्वियोगः ।
शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते" ॥

(वि. २।२४)

"कार्यान्तरितोत्कण्ठं दिनं मया नीतमनतिकृच्छ्रेण ।
अविनोददीर्घयामा कथं नु रात्रिर्गमयितव्या" ॥

(वि. ३।४)

55. प्रकृतौ प्रगाढप्रेमाणः केचिद् वृक्षकान्, मृगांश्च पुत्रवत् पोषयन्ति, अन्ये च तेषु भ्रातृष्विव स्निह्यन्ति–

"यस्योपान्ते कृतकतनयः कान्तया वर्धितो मे
हस्तं प्राप्य स्तबकनमितो बालमन्दारवृक्षः" ॥

(मे. २।१५)

"यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां
तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।
श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति
सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते" ॥

(अ. शा. ४/१४)

"शकुन्तला–अस्ति मे सोदरस्नेहोऽप्येतेषु" ।

(अ.शा. १)

56. चक्रवाकयोः प्रेम अनुरागातिशयस्य आदर्शतया वर्ण्यते कालिदासेन–

"निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा ।
परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती" ॥

(कु. स. ५।२६)

"शकुन्तला–हला ! पश्य नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्ती आतुरा चक्रवाक्यारटति दुष्करमहं करोमीति तर्कयामि" ॥

(अ. शा. ४)

57. राजैव प्रजानां सर्वाधिको बन्धुः – इत्यभिप्रैति कालिदासः –

"प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः" ॥

(रघु. १।२४)

"नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः
प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ।
अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम
त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानाम्" ॥

(अ. शा. ५।८)

"येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना ।
स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम्" ॥

(अ. शा. ६।२३)

58. राज्ञामवदानानि पदेषु (गीतिषु) निबध्य गीयन्ते स्म जनैः –

"विच्छित्तिशेषैः सुरसुन्दरीणां
वर्णैरमी कल्पलतांशुकेषु ।
विचिन्त्य गीतक्षममर्थजातं
दिवौकसस्त्वच्चरितं लिखन्ति" ॥

(अ. शा. ७।५)

"इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः" ॥

(रघु. ४।२०)

"विरचितपदं वीरप्रीत्या सुरोपमसूरिभि-
श्चरितमुभयोर्मध्येकृत्य स्थितं क्रथकैशिकान् ।
तव हृतवतो दण्डानीकैर्विदर्भपतेः श्रियं
परिघगुरुभिर्दोर्भिर्विष्णोः प्रसह्य च रुक्मिणीम्" ॥

(मा. ५।२)

"शस्त्रैरुत्सवसङ्केतान् स कृत्वा विरतोत्सवान् ।
जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किन्नरान् ॥"

(रघु. ४।७८)

('उदाहरणम्' इति कस्यचिद् गीतिविशेषस्य नाम ।)

59. युक्तयोर्द्वयोर्वस्तुनोः (बहूनां वा) संयोगं तत्तदृतुषु लतानां स्व-पुष्पसम्बन्धेन उपमिनोति कालिदासः –

"राजा– तेन हि ऋतुसमवायचिह्नं प्रतिपद्यतां लताकुसुमम्" ।

(अ. शा. ७)

"यावत् पुनरियं सुभ्रूरुत्सुकाभिः समुत्सुका ।
सखीभिर्याति सम्पर्कं लताभिः श्रीरिवार्तवम्" ॥

(वि. १।१४)

60. नियोज्यानां कार्यसाफल्यं नियोजकप्रभावाधीनं मन्यते कालिदासः –

"ननु वज्रिण एव वीर्यमेतद्विजयन्ते द्विषतो यदस्य पक्ष्याः ।
वसुधाधरकन्दराविसर्पी प्रतिशब्दो हि हरेर्हिनस्ति नागान्" ॥

(वि. १।१७)

"सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः
संभावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।
किं वाभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता
तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत्" ॥

(अ. शा. ७।४)

शकुन्तलोर्वश्यौ स्वप्रियपुनर्दर्शनेच्छया कण्टकवृक्षशाखादिभिः आत्मनो गतिं भग्नामिव प्रदर्शयतः –

"दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे
तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।
आसीद् विवृत्तवदना च विमोचयन्ती
शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम्" ॥

(अ. शा. ७।१२)

"प्रियमाचरितं लते त्वया गमनेऽस्याः क्षणविघ्नमाचरन्त्या ।
यदियं पुनरप्यपाङ्गनेत्रा परिवृत्तार्धमुखी मया हि दृष्टा" ॥

(वि. १।१८)

62. रविरिव प्रायो राजानोऽपि विश्रान्तिशून्या नित्यं कर्मव्यापृताः –

"आलोकान्तात् प्रतिहततमोवृत्तिरासां प्रजानां
तुल्योद्योगस्तव च सवितुश्चाधिकारो मतो नः ।
तिष्ठत्येकः क्षणमधिपतिर्ज्योतिषां व्योममध्ये
षष्ठे काले त्वमपि लभसे देव विश्रान्तिमह्नः" ॥

(वि. २।१)

"भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवहः प्रयाति ।
शेषः सदैवाहितभूमिभारः षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः" ॥

(अ. शा. ५।४)

63. सुन्दरं देहं भूषणान्यलङ्कुर्वन्ति, सुन्दरश्च देहो भूषणान्यलङ्करोतीति वर्णयति कालिदासः –

"आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।
उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः" ॥

(वि. २।३)

"कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तुलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः" ॥

(कु. स. १।४२)

64. प्रायो विरहार्ता राजानो लतामण्डपेषु रत्नशिलाफलकेषूपविश्य आत्मानं किल विनोदयन्ति स्म–

"एष मणिशिलापट्टकसनाथो माधवीमण्डप उपचाररमणीयतया निःसंशयं स्वागतेनेव नौ प्रतीच्छति"। (अ. शा. ६)

"एष खलु मणिशिलापट्टकसनाथोऽतिमुक्तलतामण्डपो........भवन्तं प्रतीच्छति" । (वि. २)

65. विक्रमोर्वशीये उर्वशी, अभिज्ञानशाकुन्तले च सानुमती तिरस्करिणीविद्यया अन्तर्हिते राजवृत्तान्तं ज्ञातुं प्रयतेते । (विक्रमोर्वशीये द्वितीयाङ्कः, अभिज्ञानशाकुन्तले च षष्ठाङ्कः) ।

66. अभिज्ञानशाकुन्तले वृक्षैरन्तरितो दुष्यन्तः शकुन्तलायाः सख्याश्च संलापं श्रृणोति । मालविकाग्निमित्रे च अग्निमित्रो मालविकावकुलावलिकयोः संलापं वृक्षान्तरितः श्रृणोति ।

67. बहोः कालादनन्तरं लब्धदर्शना शकुन्तला वाष्परुद्धकण्ठी यदा जयशब्दं स्पष्टतया वक्तुं न शशाक तदा दुष्यन्तेनैषा एवमभ्यधायि–

"वाष्पेण प्रतिरुद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया ।
यत्ते दृष्टमसंस्कारपाटलोष्ठपुटं मुखम्" ॥ (अ. शा. ७।२३)

विक्रमोर्वशीये उर्वश्या कृतजयशब्देन पुरूरवसापि एतादृशमेव वाक्यमभिहितम्–

"मया नाम जितं यस्य त्वयायं समुदीर्यते ।
जयशब्दः सहस्राक्षादागतः पुरुषान्तरम्" ॥ (वि. २।१६)

68. कालिदासेनोपनिबद्धा विदूषका न केवलं भोजनप्रियाः, चोरादिसम्बद्धोपमादिष्वपि प्रवीणाः –

"कर्मगृहीतेनापि कुम्भीलकेन सन्धिच्छेदे शिक्षितास्मीति वक्तव्यम्"।

(मा. ३)

"लोप्त्रेण गृहीतस्य कुम्भीलकस्यास्ति वा प्रतिवचनम्" । (वि. २) २)

69. कुपितानां भार्याणाम् अनुनये राजानः सममेव प्रवर्तन्ते कालिदासरूपकेषु –

"अपराधिनि मयि दण्डं संहरसि किमुद्यतं कुटिलकेशि ।
वर्धयसि विलसितं त्वं दासजनायाद्य कुप्यसि च" ॥

(मा. ३।२२)

"अपराधी नामाहं प्रसीद रम्भोरु विरम संरम्भात् ।
सेव्यो जनश्च कुपितः कथं नु दासो निरपराधः" ॥

(वि. २।२०)

70. नवमेघदर्शनं सुखिनोऽपि जनान् उत्कण्ठितान् करोति–

"मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः ।
कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे" ॥ (मे. १।३)

एतेन पुनर्निर्वृतानामपि उत्कण्ठाकारिणा मेघोदयेनानर्थाधीनो भविष्यति"।

(वि. ४)

71. दुर्दैवहताः प्रायो दुःखपरम्परया पीड्यन्त इति वदति कालिदासः–

"परावृत्तभागधेयानां दुःखं दुःखानुबन्धि, कुतः,
अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।
नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः" ॥

(वि. ५।१०)

"यदुच्यते रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्था इति तदव्यभिचारि वचः । कुतः –
मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना मम च मुक्तमिदं तमसा मनः ।
मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता धनुषि चूतशरश्च निवेशितः" ॥

(अ. शा. ६।८)

72. शब्दैः वर्णयितुमशक्यस्यार्थस्य कैमुतिकन्यायेन सूचनं तत्र तत्र क्रियते कालिदासेन–

"यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमहो स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः" ॥

(अ. शा. ४।६)

"अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।
कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्गात् कृतिनः प्ररूढः" ॥

(अ. शा. ७।१९)

"यदि हार्दमिदं श्रुत्वा पिता ममायं सुतोऽहमस्येति ।
उत्सङ्गवर्धितानां गुरुषु भवेत् कीदृशः स्नेहः" ॥

(वि. ५।१०)

73. दुष्यन्तपुरूरवसोः पुत्रौ मयूराभ्यां क्रीडतः, एको मृन्निर्मितेन अन्यश्च यथार्थेन–

"वत्स अस्य मृत्तिकामयूरस्य रम्यत्वं पश्येति भणितोऽसि" ।

(अ.शा. ७)

"यः सुप्तवान् मदङ्के शिखण्डकण्डूयनोपलब्धसुखः ।
तं मे जातकलापं प्रेषय मणिकण्ठकं मयूरम्" ॥

(वि. ५।१३)

74. उत्तमस्य राज्ञो राज्ये प्रजानां न कोऽपि क्लेशलेशो भवेत् । सूर्ये प्रकाशमाने तमः कथं वा बाधितुं शक्नुयाद् इति वदति कालिदासः –

"सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन्नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।
सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा" ॥

(रघु. ५।१३)

"कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।
तमस्तपति घर्मांशौ कथमाविर्भविष्यति" ॥ (अ. शा. ५।१४)

75. सहजं सौन्दर्यम् अलङ्कृतिं नापेक्षत इति सूचयति कालिदासः –

"तपस्विवेषक्रिययापि तावद्यः प्रेक्षणीयः सुतरां बभूव ।
राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा तस्योदितासीत् पुनरुक्तदोषा" ॥

(रघु. १४।९)

"तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वीं क्षणं व्यलम्बन्त पुरो निषण्णाः ।
भूतार्थशोभाह्रियमाणनेत्राः प्रसाधने सन्निहितेऽपि नार्यः" ॥

(कु. स. ७।१३)

76. महापुरुषाः शरीरापेक्षया यश एव उत्तमं मन्यन्ते –

"किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः ।
एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु" ॥

(रघु. २।५७)

"अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्था-
यशोधनानां हि यशो गरीयः" । (रघु. १४।३५)

77. अनुरूपं भर्तारमधिगच्छन्तीं वनितां समुद्रं गच्छन्त्या नद्या उपमिनोति कालिदासः –

"शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
श्रवणकटुनृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः " ॥ (रघु. ७।८५)

"सखि ! दिष्ट्यानुरूपस्तेऽभिनिवेशः, सागरमुज्झित्वा कुत्र वा महानद्यवतरति" । (अ. शा. ३)

78. **"कुपिताया राज्या अप्रसन्नतैव वरम्; यतः सा मया उपेक्षितुं शक्यते"** इति चिन्तयति पुरूरवाः । अग्निमित्रोऽप्येवमेव चिन्तयति–

"राजा–किन्तु प्रणिपातलङ्घनादहमस्यां धैर्यमवलम्बिष्ये ।"

(वि.२)

"मन्ये प्रियाहृतमनास्तस्याः प्रणिपातलङ्घनं सेवाम् ।
एवं हि प्रणयवती सा शक्यमुपेक्षितुं कुपिता" ॥ (मा.३।२३)

79. तत्तदङ्गस्पन्दनमागामि शुभम् अशुभं वा सूचयति–

"वचोभिराशाजननैर्भवानिव गुरुव्यथम् ।
अयं मां स्पन्दितैर्बाहुराश्वासयति दक्षिणः" ॥(वि. ३।९)

"वामेतरः संशयमस्य बाहुः केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्नुनोद "॥ (रघु. ६।६८)
"शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य" ।

(अ. शा. १।१६)

"शकुन्तला–अहो ! किं मे वामेतरं नयनं विस्फुरति" । (अ. शा. ५)

80. उत्तमो राजा धर्मार्थकामानां सममेव प्राधान्यं यच्छति–

"पितुर्नियोगाद्वनवासमेवं निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।
धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम्" ॥

(रघु. १७।५७)

81. सर्वासु गीत-नृत्य-चित्रलेखनादिषु ललितकलासु आसक्तोऽपि कालिदासो विशेषतश्चित्रकलां पुनः पुनः प्रस्तौति स्त्रीणां सौन्दर्यवर्णनावसरे विरहादिवर्णनेषु च । पार्वत्याः किल रूपं तूलिकया उन्मीलितं चित्रमिव नितरां मनोरममासीत् –

"उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ।
बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन" ॥

(कु. स. १।३२)

शकुन्तला किल ब्रह्मणा प्रथमतः सम्यक् चित्रे निवेश्य ततः कल्पित-प्राणेव नितरां मनोहराकारा आसीत्–

"चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा
रूपोच्चयेन विधिना मनसा कृता नु ।
स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे
धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः" ॥ (अ. शा. २।९)

82. सर्वानपि दोषानपाकृत्य अत्युत्तमं दोषलेशरहितं रूपं निर्मातुं शक्यते चित्रे; परन्तु स्वरूपकनायिकानां सौन्दर्यं चित्रेऽपि पूर्णतया न

प्रदर्शयितुं शक्यत इति वर्णयति कालिदासः –

"यद्यत् साधु न चित्रे स्यात् क्रियते तत्तदन्यथा ।
तथापि तस्या लावण्यं रेखया किञ्चिदन्वितम्" ॥

(अ.शा. ६)

"चित्रगतायामस्यां कान्तिविसंवादशङ्कि मे हृदयम् ।
संप्रति शिथिलसमाधिं मन्ये येनेयमालिखिता" ॥

(मा. २।२०)

83. कालिदासस्य काव्येषु चित्रविषयका निर्देशा बहव उपलभ्यन्ते । वनवासाद् निवृत्तः किल रामो राज्याभिषेकार्थं विलिखितनैकचित्रासु चित्रशालासु सीतया साकं मनो विनोदयति स्म । तेषु चित्रेषु कानिचित् स्वसम्बद्धानीत्यप्यभ्यूहितुं शक्यते–

"तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थानासेदुषोः सद्मसु चित्रवत्सु ।
प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु संचिन्त्यमानानि सुखान्यभूवन्" ॥

(रघु. १४।२५)

उत्तररामचरिते चित्रदर्शनदृश्यनिर्माणे भवभूतेरस्मादेव श्लोकात् सूचना लब्धेति प्रतीयते ।

84. स्वरूपकगतानां केषाञ्चित् पात्राणाम् अन्वर्थतां प्रतिपादयति कालिदासः –

"अतः खलु प्रियंवदासि त्वम्" । (अ. शा. १)
"विमर्दसुरभि बकुलावलिका खल्वहम्" । (मा. ३)
"मधुकरिके चूतकलिकां दृष्ट्वोन्मत्ता परभृतिका भवति" ।

(अ. शा. ६)

85. कालिदासीयाः काश्चन नायिका ब्रह्मा लावण्यरूपेण द्रव्येण मनसैव निर्मिमाय विना हस्तस्पर्शम्–

"चित्रे निवेश्य...." इत्यादि पूर्वोदाहृतम् । (अ.शा. २।९)
"वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये ।
शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः" ॥

(कु. स. १।३५)

86. कालिदासः स्वरूपकेषु कथावस्तुग्रथने अङ्गुलीय-शिरोमण्यादीनां सुरुचिरमुपयोगं करोति । अभिज्ञानशाकुन्तले दुष्यन्तस्याङ्गुलीयकस्य दर्शनेन शकुन्तलायाः सख्यौ अनसूयाप्रियंवदे तं राजानं जानीतः । दुष्यन्तस्य शकुन्तलाप्रत्यभिज्ञानेऽपि अङ्गुलीयकमेव उपकरोति । मालविकाग्निमित्रे धारिण्या अङ्गुलीयकं बन्धनाद् मालविकाया मोचने साधनं भवति । विक्रमोर्वशीये च संगमनीयमणेः साहाय्येन पुरूरवा उर्वशीं पुनर्लभते, निलीनं च सुतं जानाति ।

87. अभिज्ञानशाकुन्तले मालविकाग्निमित्रे च अन्तपालदुर्गाधिपतितया नियुक्तौ राष्ट्रियौ (राज्ञः श्यालकौ) बन्दीकृताः कन्याः परिचारिकात्वेन राजान्तःपुरं प्रेषयतः –

"आर्य कति दिवसान्यावयोर्मित्रा वसुना राष्ट्रियेण भट्टिनी पादमूलं प्रेषितयोः" । (अ. शा. ६)

"अस्ति देव्या वर्णावरो भ्राता वीरसेनो नाम.....अन्तपालदुर्गे स्थापितः । तेन.....भगिन्या उपायनं प्रेषिता (मालविका)" । (मा. १)

88. शकुन्तला दुष्यन्ताय, उर्वशी च पुरूरवसे मदनलेखां लिखतः । विद्याधरसुन्दर्यश्च प्राय एतादृशलेखानां लिखने निपुणा इति वर्णयति कालिदासः –

"न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः ।
व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणामनङ्गलेखक्रिययोपयोगम्" ॥

(कु. स. १।७)

89. शकुन्तला यदा स्वेन लिखितां मदनलेखां पठित्वा सख्यौ श्रावयति तदा हठाद् दुष्यन्त आगच्छति –

"राजा (सहसोपसृत्य)-

"तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव ।
ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथा हि कुमुद्वतीं दिवसः" ॥

(अ. शा. ३।१५)

एवं दुष्यन्तागमनस्य, मालविकायाः पुरतोऽग्निमित्रगमनस्य च मध्ये साम्यं विद्यते–

"राजा–(उपेत्य)

कुप्यसि कुवलयनयने चित्रार्पितचेष्टया किमेतन्मे ।

ननु तव साक्षादयमहमनन्यसाधारणो दासः" ।। (मा. ४।१०)

९०. वस्तुपुरुषादीनां द्वयं त्रितयं वा निर्दिश्य तत्सम्बद्धानां धर्माणां वस्तुप्रतिवस्तुरूपेण वा बिम्बप्रतिबिम्बभावेन वा वर्णनं कालिदासस्य नित्यमभीप्सितमिव दृश्यते –

"सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।
शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता" ।। (रघु. १।१९)

"द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी" ।।

(कु. स. ५।७१)

"परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।
समुद्रवसना चोर्वी सखी च युवयोरियम्" ।।

(अ.शा. ३।१७)

एवं कालिदासस्य रचनासु पदानाम्, पदसमूहानाम्, वाक्यानाम्, भावानाम्, वर्णनानाम्, कथासन्निवेशादीनां च बह्व्यः पुनः पुनरावृत्तयो दृश्यन्ते येषामनुशीलनेन कवेस्तत्तद्विषयगत आदरातिशयो ज्ञायते । धावतां मृगादीनाम्, महता वेगेन गच्छतां वाहनानाम्, आकाशमार्गाद् दृष्टाया भुवः, ऋष्याश्रमाणां च वर्णनानि, वैतालिकमुन्यादिभिश्च क्रियमाणा राजप्रशंसाः, अन्ये च बहवो विषया अत्र निवेशयितुं शक्यन्त इति दिग्दर्शनमात्रेणैवात्र सन्तुष्यतेऽस्माभिरिति ।

●

